

ROD V JAZYCE A POHLAVÍ V TEXTU

filologická problematizace fenoménu *gender studies*

Tomáš Hoskovec
(Masarykova universita, Brno)

ANOTACE

Studie si klade za cíl vyčistit pole úvah a představit nástroje platné a použitelné pro interpretaci obecně jakéhokoliv textu. Pojmově i metodologicky vychází z celostní filologie, moderního funkčně-strukturálního programu o širokém záběru od abstraktního systému jazyka po konkrétní texty. S ohledem na žánrový diskurs «gender studies» předvádí: jak lze celostněfilologickým výkladovým aparátem uchopit jazykovou kategorii (jmenný) ROD, sémantické rysy “pohlaví_{1,2,3,4...}” i lexém *pohlaví* v jejich specifických hodnotách vázaných na daný jazykový systém; jak se v jistém úzkém textovém korpusu konstituují významové kontexty isotopií “muž” a “žena” i sémické molekuly, jež vyjadřují jim příslušné pohlavní role; a nakonec jak se dá jeden široký textový korpus vytěžit co historický pramen pro poznání toho, jak jistá doba hodnotila jistý vzorec společenského chování, který měl též – a nezanedbatelný – sexuální rozměr. Studie vyznívá tak, že pro seriózní výzkum kulturně-sociálních norem, jež v historicky konkrétním společenství stanovují pohlavní role a kategorie, plně vystačíme s pojmově-výkladovým aparátem filologickým, aniž potřebujeme zavádět zvláštní obory ad hoc: rozbor jazyka a textové produkce daného společenství, což představuje hlavní materiálovou základnu takového výzkumu, má filologie ve svém referátu přímo (historie jakožto specificky zaměřené zkoumání textů je v tomto ohledu prostě specifickou dimensí filologické práce), zkoumání mimojazykových systémů znakových hodnot, jakými jsou obecně všechny společenské instituce, je výsostná doména sémiologická, tedy doména, kde (celostněfilologický) rozbor lidské řeči zaujímá zcela mimořádné postavení: je ze všech sémiologických systémů nejrozvinutější a všechny ostatní sémiologické systémy při svém zkoumání vposledku převádíme do jazyka; chce-li být kulturní antropologie, kam fenomén *gender studies* svou povahou spadá, svébytná a samostatná, nemůže být jiná než sémiologická.

1. Obor, aneb: Z čí strany to mluvíme?
2. Předmět, aneb: O čem to mluvíme?
3. Rozbor: muž a žena u Homéra
4. Rozbor: pailerastia v klasickém Řecku

1. Začneme pohádkou: Bylo nebylo. Stalo se v daleké zemi mezi lidmi, o nichž nic nevíme, že slovo, jež pro ně znamenalo *pohlaví*, začalo tak silně znamenat též pohlavní styk, že mluvit o pohlaví se v tamním jazyce stalo společensky obtížné. Tu si někteří moudří mluvčí uvědomili, že jejich jazyk obsahuje též málo používané odborné slovo znamenající gramatický pojem *jmenný rod*, a staré, nyní zprofanované slovo pro pohlaví jím nahradili. Náhrada byla o to snazší, že jejich jazyk sám jmenný rod vůbec neměl. I rozhostila se radost po všech krajích oné daleké země, že je opět možné mluvit o pohlaví bez nežádoucích podtónů a příchutí, a někteří mluvčí se do toho pustili opravdu s vervou. Záhy narazili na problém: Co říct? Vždyť pohlaví mají v referátu vědy a umění dávno zavedené, především medicína, jejíž společenská prestiž je tak velká, že diskurs nezasvěcenců její kruhy opravdu nemůže rušit. Leč iniciativní mluvčí nadšení novou svobodou svého jazyka se nevzdali: je-li psychosomatická skutečnost pohlaví výsostnou doménou medicíny a je-li pohlavní diferenciacie života vůbec nezczitelným předmětem biologie, představuje skutečnost pohlavního rozdělení lidstva zkušenost opravdu celého lidstva, která se týká každého člověka a o které všichni lidé mluví. Lze mluvit o tom, jak se o pohlaví mluví, lze si představovat, co si kdo pod pohlavím představuje. A toto mluvení o mluvení o pohlaví, tyto představy o představách o pohlaví prohlásili oni iniciativní lidé, nadšení z nové možnosti svého jazyka, za zvláštní obor: zrodila se GENDER STUDIES.

Pohádka je textový žánr velmi vzdálený vědeckému diskursu. Začíná-li odborná stat' pohádkou, čtenář je zmaten. Nicméně pro vědecký obor FILOLOGIE představuje pohádka dávno a dobře zavedený předmět zkoumání. Podívejme si tedy na předchozí odstavec očima filologa. Předvedeme pouze několik příkladů filologické dovednosti, a nestyd' me se říci: učenosti, abychom ukázali, co náš obor samozřejmě dovede; dotkneme se pouze výrazů podtržených.

- Výraz *v daleké zemi mezi lidmi, o nichž nic nevíme* je narážka, nebo-li aluze. Nositelem aluze je přímý citát (v překladu do češtiny), aluzi z onoho citátu vytváří jeden zvláštní aspekt jeho kontextu, kolektivní zkušenost a kolektivní hodnotící postoj, což jsou svébytné entity, o jaké se opírá každá interpretace každého textu. Citát in extensō zní:

How horrible, fantastic, incredible it is, that we should be digging trenches and trying on gas-masks here, because of a quarrel in a faraway country between people of whom we know nothing.

a jde o začátek rozhlasového projevu k národu, jež britský premiér Neville Chamberlain pronesl 27. září 1938. Mluvčí si tak připravoval půdu pro to, aby oznámil, že říše, jíž v zastoupení panovníka vládne, nesplní závazek vůči svému spojenci a vydá Československo Hitlerovi.¹ Projev je uložen v archívu BBC (a odtamtud ve zukové i psané podobě dostupný též po internetu) a je citován téměř ve všech dějepisných pracích o Chamberlainovi či Británii na počátku druhé světové války. Potud citát co historická textová skutečnost. Citát je pro všechny stejný, aluze se liší podle prostředí: v historické zkušenosti československé nese jasnou hodnotu "zrada", v historické zkušenosti anglické spíš hodnoty "zaslepenost, krátkozrakost, omyl".² Rozpoznáním citátu a jeho aluzivní hodnoty ovšem filologický rozbor nekončí,

¹ To Chamberlain podává slovy: „However much we may sympathise with a small nation confronted by a big and powerful neighbour, we cannot in all circumstances undertake to involve the whole British Empire in war simply on her account. If we have to fight, it must be on larger issues than that.“

² Filologie je věda bytostně historická. Historická zkušenost československá je pro ni skutečností, i když Československo už neexistuje: jde o skutečnost dobovou, nepominutelnou pro dobovou interpretaci; zároveň je minulá zkušenost československá součástí současné historické paměti české i slovenské (byt' v každé z nich jinak).

naopak teprve umožňuje kvalifikovaně položit zásadní otázku: K čemu to slouží? Inu, k potvrzení nezvyklé, opovážlivé, přímo drzé perspektívy, do níž stavíme jazyk v pohádce nejmenovaný. Tím jazykem je angličtina, jak nepřímou, byť jasně potvrzuje výraz *gender studies*, jímž celá pohádka vrcholí. Pohádka se ostře (drže, chcete-li) staví proti kolektivnímu hodnotícímu postoji, jenž angličtinu, jazyk globální, vnímá co medium, skrze něž přicházejí hodnoty celosvětové,³ a upozorňuje (citát z Chamberlaina nutno vzít doslova), že právě anglická sdělení nejspíše uvážnou v prázdnu: nevíme, od koho přicházejí, kde, kdy a proč vznikla — *because of a quarrel in a faraway country between people of whom we know nothing*.

- To, že anglické slovo *sex* začalo vedle “pohlaví” znamenat též “pohlavní styk”, není důsledkem přidružování významů (jako když se u slova *board* od významu “stůl” přešlo k významům “jídlo”, které na na stůl klade, či “komise”, jež za stolem zasedá), nýbrž homonymie výrazů dvou, *sex*₁ a *sex*₂, kde první je původní anglické slovo pouze pro “pohlaví” a druhé zkratka za syntagma od onoho slova utvořené, totiž *sexual intercourse* (podobně máme ještě *sex*₃ co zkratku za *sexual activity*); právě tu nejhojnější kolokaci výrazu *sex*₂, konstrukci *having (had) sex*, lze vysvětlit jedinečnou motivací od *having (had) sexual intercourse*. Nu a to, že slovo *gender* bylo zavedeno jako náhrada za slovo *sex*, dokládá řada oficiálních textů, kde místo staršího obratu *without distinction of race, sex and age* se nově objevuje *without distinction of race, gender and age*.⁴

- Angličtina má ve svém lexiku gramatický termín pro jev dobře známý z jiných jazyků (jako jsou latina, francouzština, němčina), sama však ve svém gramatickém systému onen jev nemá (stejně jako jej nemá maďarština, japonština, čínština). Jmenný rod, anglicky *gender*, je záležitostí větné kongruence: v jazycích, které rod mají, náleží substantívum nutně do jedné z malého počtu lexikálněsémantických kategorií, a podle toho do které, vynucuje si tu či onu podobu přívlastku, přísudku, členu, e.g. lat. *populus* (MASC) *Albānus* ‘lid z Alby’ vs. *pōpulus* (FEM) *Albāna* ‘topol z Alby’, franc. *mon ami* (MASC) *est mort* ‘přítel zemřel’ vs. *mon amie* (FEM) *est morte* ‘přítelkyně zemřela’, něm. *der See* (MASC) ‘jezero’ vs. *die See* (FEM) ‘moře’; nic takového se v novodobé angličtině nevyskytuje. Že angličtina volí mezi výrazy *he* a *she* (odvozeně pak mezi *him* a *her*, *his* a *her*), není záležitostí větné kongruence, nýbrž textové koreference — stejně jako do textové koreference spadá volba mezi *this* a *that*. Podrobněji rozebereme v příštím oddíle.⁵

- Věda a umění jsou slova, jež v soudobém kolektivním povědomí oddělujeme protiklady rysů (hodnot) “reflektovaný, racionální” vs. “spontánní, intuitivní”. Takové oddělování přinesl až romantismus; dříve neplatilo a ani dnes neplatí vždy, tedy při interpretaci všech textů. Vědě a umění, resp. vědám a uměním co jednotlivým oborům je společný rys “tvořivost”; historicky představují souvislý prostor čistě rozumových výkladů i užitečných dovedností, což dnes v češtině (i slovenštině) pojímáme nejčastěji dvojicí *věda a technika*. Pohádka,

³ Slovenský i český čtenář si jistě vybaví řadu konkrétních případů jazykového chování doby současné, kdy se celosvětovou hodnotou angličtiny zdůvodňují kolektivní jevy směšné, ba zvrácené. Jako by v našich zemích nikdy nikdo nerozvíjel soudní lékařství ani nevykonával dohled, dokud teprve včera nepřišla forenzní medicína a supervize; jako by písmenková zkratka třeba *ING* nebo *UBS* nešla v domácím hovoru ozvučit *i-en-gé*, případně *u-bé-es*, nýbrž výhradně *aj-en-dží* a *jú-bí-es*, ačkoliv první pochází z nizozemštiny: *Internationale Nederlanden Groep*, druhá z francouzštiny: *Union de banques suisses*; jako by *Sazka aréna* a *Gambrinus extraliga* nebyly jazykové výrazy vadné a neinterpretovatelné — nemluvě o tom, že nadnárodní společnosti uplácují media včetně veřejnoprávních (uplácují strachem z žalob a ještě víc strachem z toho, že nezadají reklamu) a špiclují tisíce svých zaměstnanců (jimž hrozí okamžitá výpověď), aby dosáhly toho, že ve veřejném prostoru nezazní jiný zvuk než *týmobajl* a *outí*.

⁴ /***/ dodej odkaz na konkrétní příklady

⁵ Všimněte si, že Chamberlain (patová poznámka 1) odkazuje k výrazu *nation* výrazem *her*.

jež problematizuje gender studies a slouží za podklad exhibici filologické, připomíná, že lékařství je odjakživa uměním, dovedností léčit, latinsky *ars medicīna*. To se nevyklučuje s tím, že dnešní medicína se opírá o obrovský soubor lékařských věd, o svod biologie, biochemie i biofyziky, vztažených k lidskému druhu. O soubor vědomostí se medicína opírala vždy; že ony vědomosti byly dobově a kulturně podmíněné, je pravda, jaké též platí vždy, tedy i dnes. Podobně filologie je současně věda i dovednost, soubor výkladových instrumentů pojmových, svod znalostí textů, jazyků, dějin i kultúry — a zároveň dovednost jednotlivé texty z jejich jazyka adekvátně interpretovat v příslušném dějinně-kulturním rámci.

- *Rušit kruhy* je znovu aluze. Tentokrát nestojí na výroku historicky doloženém, nýbrž na tradici obrazu (vyprávění), že když Římané plenili dobyté řecké město Syrákúsy, byl jeho občan Archimédés tak pohroužen do úvah matematických, že vojáka, který právě vnikl do jeho vlastního domu, suše vyzval, aby mu nešlapal po geometrických obrazcích narýsovaných do písku na podlaze. Archimédés, jenž ve své době dokonale ztělesňoval jednotu vědy a techniky (rozuměj: umění), čistě rozumového poznání i praktického využívání poznatků, při onom plnění Syrákús zahynul. At' už byly skutečné okolnosti jeho smrti jakékoliv,⁶ tradovaná scéna, kdy starý učenec vyzývá vojáka, aby ho nerušil ve vědecké práci ztělesňuje hodnotový protiklad vznešené síly lidského ducha (v dobovém kontextu: síly řecké) a hrubé síly lidských zbraní (v dobovém kontextu: síly římské). V pohádce je to vztaženo k protikladu zasvěcených a nezasvěcených do umění lékařského.

GENDER STUDIES (dále záměrně bez překladu, jen ve zkratce G.S., respektujícíe přitom plurál) jsou diskurs o roli pohlaví a o pohlavních rolích v lidské společnosti, a jsou právě jen DISKURS, chronologická posloupnost textů navzájem tematicky propojených. Že nacházejí institucionální ukotvení v universitních strukturách, z nich ještě nečiní badatelský obor, vymezitelný předmětem a metodou. Tvzení, že G.S. si při své progresivitě metodu teprve za pochodu vytvářejí, případně že při své bytostné mezioborovosti využívají metod všech, aniž se chtějí na některou z nich vázat, jsou jen císařovy nové šaty.⁷ Nezpochybňujeme legitimitu G.S. jakožto veřejného diskursu, upozorňujeme na zásadní strategickou slabinu záměru udělat z G.S. studijní obor. Jakmile totiž pomine móda, či povolí ideologický tlak, které je nyní na universitách prosazují, oboří se na G.S. ostatní humanitní obory, bojující o svou porci přídělu i o svou prestiž, a budou svorně tvrdit: «Naši absolventi si osvojí pevnou metodu, která jim umožní zvládnout nejrůznější úkoly, včetně těch, které si dnes ani nedovedeme představit, jejich absolventi dovedou pouze mluvit o tom jediném.» Kdo budou ti oboroví oponenti? Sociologie, filosofie, historie, filologie... a kulturní antropologie.

Z jmenovaných je metodologicky nejzranitelnější sociologie, kam by genderistika i nejnáze vplynula co jistý její tematický výsek (vedle tematicky širších výseků, stále však jen výseků, často samostatně pěstovaných co politologie nebo žurnalistika... pardon, mediální studia). Povahou vlastního diskursu by se genderistika jistě ráda připodobnila k filosofii, leč od té ji dělí hluboký příkop filosofického sebevědomí: «Já filosof se nyní můžu zabývat čímkoliv, tedy i pohlavím a jeho společenskými rolemi, protože jsem ušel dlouhou iniciační cestu Plató–Kant–Husserl–...; kdo tu nepodstoupil, at' neruší mé kruhy.» I historik je hrdý na svou

⁶ Klasický filolog může doložit, že o Archimédově smrti píše historikové Titus Līuius (*Ab urbe conditā*, XXV 31), Plútarchos (*Marcellus*, XIX 6) a Tzetés (*Chíliades*, II 144). Přímá slova přitom vkládá Archimédovi do úst jedině Tzetés, a to řecky ve smyslu 'Človče, jdi od mého nákresu'. Formulace *Neruš mé kruhy* žije samostatně co historická sentence, ustálená promluva shrnující v sobě celý příběh i celý hodnotící postoj. Dokládá ji – latinsky – Valerius Maximus (*Factorum ac dictorum mirabilium libri IX*), autor, jenž nepsal dějiny, nýbrž rétorická exempla — a díky tomu se stal slavnější než jakýkoliv starověký historik.

⁷ Laskavý čtenář, poučen úvodní pohádkou, si tuto aluzi odhalí a rozebere sám.

kindrštúbe a genderistiku vážně oslabuje, že se při své (středosevero)americké zahleděnosti do (středosevero)americké současnosti – právě z toho vzniká optický klam zvaný globální svět – neumí metodologicky vyrovnat s evropským historiografickým diskursem, kam vedle mnoha jiného patří též Foucaultova monumentální *Histoire de la sexualité*, stejně jako řada případových studií francouzského libertinismu z dílny strukturalisticky orientované *École des Annales*, nemluvě o sémióse mužské a ženské módy, jak ji podal Algirdas-Julien Greimas.⁸

Vzdor všem přirozeným susedstvím, na něž jsem právě upozornil, má genderistika nejbliž k filologii. Nevychází z ní, nýbrž přichází vyplnit prostor, který filologie sama vykládala. Tento příspěvek chce předvést, že kdo zamýšlí zkoumat, jak se v tom kterém kulturně-historickém společenství o pohlaví mluví, jaké role a hodnoty se mu přisuzují, najde ve filologii sdostatek nástrojů i spolehlivý návod k práci.

Přestože se v tomto příspěvku soustředíme právě na filologii, ponecháváme poslední, nejexponovanější místo ve výčtu institucionálních konkurentů G.S. kulturní antropologii. Ta nepředstavuje obor ani tak konkurenční jako přirozeně nadřazený. Problém je v próteovské proměnlivosti tohoto nadřazeného oboru: spekulativní antropologie se konstituovala velmi dávno jako biblicko-patristická věda duální k teologii; historická antropologie, rozvíjená po celé XIX století co přírodověda člověka, se ve XX století rozdělila do mnoha dílčích oborů, přičemž kulturní antropologie se vůči všem vymezila v podstatě negativně, rezignací na tělesně-biologickou dimenzi člověka; dokud pojem kulturní antropologie fungoval v podstatě jako eufemismus pro etnografii/etnologii «přírodních národů», měla kulturní antropologie jasný předmět i soubor metod, pokud se ale vztáhne na lidské kultury šmahem všechny, stává se amalgamem historie, sociologie a filosofie. Filologie, soubor poznání a dovedností, jež se týkají kardinální instituce lidstva, lidské řeči, může být kulturní antropologii metodologickým příkladem, jak i jiné instituce rozebírat co systémy vzájemných vztahů a hodnot.

Co je FILOLOGIE ? Tradičně se jí rozumí studium jazyka a písemnictví. Tradičně se rozlišuje filologie klasická (jazyky a písemnictví evropského starověku, tedy stará řečtina a starověká latina) a moderní (současné evropské jazyky a jejich literatury), stejně tradičně však existuje i filologie biblická, středověká, orientální (jež představuje celý soubor filologií). Na tomto porozumění nechceme nic měnit, pouze je chceme domyslet.

- U FILOLOGIE nejprve zdůrazníme její CELOSTNÍ pojetí: filologie pokrývá jak jazyk, tak texty, a pokrývá veškeré dění mezi těmito póly. Konkrétní texty jsou přitom objektivní realitou, jazyk je vůči nim výkladový konstrukt.
- JAZYK pojímáme co abstraktní systém výrazů nadaných významovými hodnotami a určených k tomu, aby se uplatňovaly v textu. Položkami jazykového systému jsou nejen «slova» co pojmenovávací jednotky, ale též prostředky větného usouvztažnění, jež pojmenovávací jednotky navzájem uvádějí do konkrétních vztahů. Je výhodné použít jako výchozí výkladový pojem větu, komplexní jednotku jazykového systému, a jednotlivé prvky jazykového systému, lexikální (týkající se pojmenování) i gramatické (týkající se usouvztažnění) vymezovat vzhledem k větné struktúře. V této práci takový aparát předvádět nemůžeme,⁹ pouze předvedeme systémový rozbor některých jazykových položek z hlediska jejich lexikálních i gramatických hodnot. Zdůrazníme však výslovně, že věta, jednotka abstraktního systému jazyka, je vždy nadána též větnou prosódií, konkrétní (a komplexní) intonační kontúrou.

⁸ Mlčky přecházíme to nejrozšířenější: postavení ženy ve společnosti té které doby je už přes dvě stě let standardním zadáním dějepisné disertace; že je přitom žena pohlaví příznakové, si historiografická tradice uvědomuje od svých počátků. (Tuto dějepisnou pasáž záměrně nepokrýváme bibliograficky: udělat to pořádně by si žádalo samostatné monografie.)

⁹ Dostatečnou výchozí představu získá čtenář z autorova příspěvku "Věta a výpověď" ve znakovém pojetí jazyka".

- TEXT je psaný i mluvený, a není-li výslovně uvedeno, že se právě zabýváme jen jednou z oněch podob, vždy platí, že uvažujeme o obou zároveň. Důležitější než protiklad psanosti a mluvenosti je rozlišování textu spontánního a reflektovaného. Již jsme řekli, že text je pro filologii objektivní skutečností. Dodejme, že je nutné rozlišovat několik poloh, jež všechny jsou stejně skutečné, leč představují skutečnosti různé povahy. 1) Text jako MATERIÁLNÍ DOKUMENT, jedinečný autorský zápis, či autentický zvukový záznam, je nezpochybnitelný ve své materiální podobě — a zároveň tak snadno odvolatelný, ba odhoditelný ve jménu textové intence. Při mluvení i psaní se průběžně opravujeme a upřesňujeme vzhledem k jistým záměrům: neplatí to, co jsem právě řekl, ale co jsem říct chtěl a co teď říkám takto; a jako příjemci sami dle svého předporozumění pro záměr mluvčího opravujeme či přehlízíme chyby, jichž se mluvčí dopustil: nedbáme na překlepy, vypuštěná slova, ani na vadný pravopis, byť by posouval význam (jako české *správa* místo *zpráva*). U reflektovaných textů se filologie vyrovnává třeba i s otázkou, která z desítky rukopisných verzí představuje skutečnou autorskou intenci básníka.¹⁰ 2) Text jako JAZYKOVÝ ÚTVAR, jedinečný tím, že jsou v něm uplatněny právě takové prostředky abstraktního systému jazyka v právě takovém vzájemném uspořádání bez ohledu na typografické rozvržení stránky i na barvu promlouvajícího hlasu, může vůči dokumentu představovat skutečnost idealizovanou. To však nic neubírá na objektivitě skutečnosti, že tento a ne jiný útvar je předkládán co sdělení: jako jazykový útvar má text platnost nadosobní a bereme jej vážně co autorskou intenci. 3) Text jako INTERPRETOVANÉ SDĚLENÍ je sociální akt, kterým se někdo na někoho obrací v komunikativní situaci nějak ukotvené v lidském světě při nějak daných mezilidských vztazích, navíc u vědomí, že jeho sdělení se zapojuje do jisté posloupnosti textů obsahově provázaných (→ diskurs) a strukturně typizovaných (→ žánr). To vše jsou objektivní společenská fakta, objektivní proto, že jsou podřízena celému souboru kulturně-sociálních norem. Právě ve zvládnutí této objektivní spochívá svébytné umění filologie.¹¹

- Text může být jazykovým útvarům i značně velkým. Abychom jej dokázali vyložit (interpretovat), pomáháme si běžně tím, že jej rozkládáme do útvarů menších. Elementárním textovým útvarům, určeným k tomu, abychom z nich co dílčích příspěvků vyložili celý text, říkáme VÝPOVĚDI. Výpověď definujeme bez jakékoliv vazby na ústřední výkladovou jednotku abstraktního systému jazyka, kterou je VĚTA. Právě vzájemná nezávislost příslušných definic dovoluje následně korelovat věty a výpovědi: rozlišujeme výpovědi, jež co jazykové útvary mají za nosič větu (úplnou, či kontextově elidovanou) a výpovědi nevětné. Pro reflektované texty (psané i mluvené) je příznačné, že jejich výpovědi jsou v zásadě větné — včetně elips, což jsou plnohodnotné věty kontextově redukováné (ta redukce je přitom systémová nutnost).

- U výrazů abstraktního systému jazyka – včetně výrazu tak komplexního, jakým může být věta – určujeme jazykový VÝZNAM. Význam stanovujeme diferencně, srovnáváním daného výrazu s jinými, systémově též možnými. Významovou hodnotu přitom předurčuje definiční obor, v němž se takové diferencní srovnávání děje: lexém (minimální pojmenovávající jednotka) *člověk* nabývá vůči lexému *bůh* hodnot “smrtelný, nedokonalý”, vůči lexému *zvíře* hodnot “nadaný rozumem, nadaný řečí”, vůči lexému *příroda* “slabý, bezmocný”; v abstraktním systému jazyka jsou všechny tyto (a mnohé další) hodnoty přítomny potenciálně, leč žádná z nich aktuálně. Aktualizace, tedy výběr jedné hodnoty z řady možných, se děje až v konkrétním textu: věta *člověk je omylný* budeme lépe rozumět jako výpovědi aktualizující

¹⁰ Speciální filologickou dovedností je ovšem už vůbec vyluštit materiální dokument starý stovky, ne-li tisíce let a dochovaný ve špatném stavu: rozlámaný svitek řeckého papýru, jež vydaly egyptské písky, či zašlý římský nápis vyrytý do skály trencínskeho hradu (to druhé chce navíc vědět, že též římský voják se k téže věci vrací ještě v nápisu, který po sobě zanechal v Saharském Atlasu).

¹¹ Blíže o tom autor: “Poetika a filologie”.

lidskou nedokonalost (oproti boží dokonalosti) než jako výpovědi aktualizující lidskou rozumnost (oproti zvířecí pudovosti), či lidskou bezmocnost (oproti silám přírody). Tím se však interpretace textu co sdělení nevyčerpává. U textu musíme najít jeho celkový SMYSL, jenž pokrývá všechny vztahy ve sdělení: výpověď *člověk je omylný* může jistě posloužit co teologický, tedy v klasickém smyslu «antropologický» soud, mnohem běžnější jsou však komunikativní situace, kdy touto výpovědí někoho varujeme: “Radši si to ještě přepočítej”, či přiznáváme vlastní chybu: “Nezlob se už na mě pro mé provinění”. Takto různé interpretace nejsou libovolné a členové téhož jazykového společenství se na nich povětšinou shodnou. To je možné jen díky tomu, že celé společenství podléhá nadosobním textovým normám. Stejně normy řídí jak interpretaci, tak produkci textů: pokud se na někoho svou řečí obracím, pak proto, abych něčeho dosáhl, takže nutně myslím na to, aby mi ten druhý porozuměl právě v tom smyslu, o který mi jde. Tyto normy představují svébytný předmět filologického studia i svrchovaný nástroj filologické dovednosti.

- Řekli jsme již, že filologie dle tradičního vymezení zkoumá jazyk i písemnictví. Slovo «písemnictví» – stejně jako «slovesnost» – není pouze domácí český výraz místo světového (cizího?) «literatúra». Zdůrazňuje přesah. Filologie nezkoumá jen texty umělecké, ale i jiné závažné: náboženské, právní, dějepisné, vědecké – a z druhé strany třeba zase lidová vyprávění; v případě málo doložených kultur pak vůbec všechny texty, jež se zachovaly. Filologie musí být připravena interpretovat jakýkoliv text, vysoce literární i prostě utilitární: každý text co jazykový a sociální fakt podléhá hodnocení estetickému i etickému, každý text co jazykový a sociální fakt může být druhotně zapojen do jiného textu co nositel zvláštní estetické, či etické hodnoty. Teprve má-li filologie toho kterého kulturně-historického období k dispozici textů mnoho, může si vybírat, kterými se bude zabývat, a zcela přirozeně si vybírá texty zajímavé, esteticky příjemné a eticky přijatelné. Filologickou interpretací textů se zabývá i HISTORIE, ba právě textová základna je to, čím se historie liší od ARCHEOLOGIE (Šafařík říkal «starožitnosti»), která též zkoumá minulost. I historik si vybírá, kterými texty se bude zabývat. Na rozdíl od filologa ho však předmět jeho výzkumu často přinutí, aby se vážně a soustavně zabýval texty nudnými, hloupými, zbabělými, ano hnusnými (např. denním tiskem Protektorátu Čechy a Morava, či Slovenské republiky r.1942).

2. V tomto oddíle čtenáře zahltíme lingvistickým výkladem rodu jakožto formálního prostředku větného usouvztažnění, tedy gramatiky, pohlaví jakožto jazykově sémantického rysu, tedy lexika, a deixe jakožto nástroje textové strukturace. Ukážeme, že rod v gramatickém systému vůbec být nemusí, a je-li už, nabývá systém od systému, totiž jazyk od jazyka různých hodnot i různé míry uplatnění; pohlaví není universálií jazykového významu a ve slovní zásobě konkrétního jazyka diferencuje jen malé soubory lexémů, v různých jazycích opravdu různě; deixe nesleduje žádný jiný cíl než zefektivnit, ba zautomatizovat jazykové porozumění v referenčním rozměru textu, aby se mluvčí mohl vědomě soustředit na složitější a z hlediska textového záměru důležitější aspekty smyslu. Chceme upozornit, jak naivní i nebezpečné jsou požadavky vznášené na jazykové chování ve jménu «genderové spravedlnosti». A je děsivé uvědomit si, že spouštěčem a ideovým, tedy ideologickým základem programu genderové opravy jazyka je lingvoantropologická marginálie formulovaná středoseveroamerickým amatérem...

Slovem *rod* se v gramatice tradičně označují dvě různé kategorie, jež spolu nemají nic společného, ROD JMENNÝ a ROD SLOVESNÝ. Slovesný rod představuje v některých jazycích jasnou kategorii morfológickou: latinské sloveso se «časuje», totiž proměňuje svůj způsob a čas v aktivu a pasívu, řecké v aktivu a mediu,¹ a v těchto formálně odlišných tvarech se odráží rozdílný vztah větného podmětu k ději vyjádřenému v téže větě slovesným přísudkem. Latinské aktivní *uideō* znamená ‘vidím’ (já, podmět, jsem konatelem/vykonavatelem děje vidění), latinské pasívní *uideor* znamená ‘jsem viděn’ (já, podmět, jsem postižen dějem vidění, kterýžto děj vykonává někdo jiný, případně jej vykonávají lidé tak vůbec), řecké aktivum ἑλένη πόλεμον ποιεῖ, *He'lenē 'polemon poi'ei* znamená, že Helena vyvolává válku [rozuměj: trójskou], kdežto řecké mediální Ἀγαμέμνων πόλεμον ποιεῖται, *Aga'memnōn 'polemon poi'eitai* znamená, že Agamemnón [trójskou] válku vede; přitom jde o různý rod téhož slovesa o obecném významu “dělá”: dělat válku v mediu znamená pro podmět takové věty osobně – chce se říci: aktivně – se jí účastnit, kdežto v aktivu jen být její vnější příčinou.² V češtině ani slovenštině takovéto kategorie nemáme, zato tam máme již přes sto let trvající spor o to, zda «pasívem» k aktivnímu *zabil* je spíš *zabil se* nebo *byl zabit*, což jsou různé a navzájem nezaměnitelné významy, přičemž je plně na místě přibrat do úvahy ještě *zabili ho*, nemluvě o *zahynul*, či *padl*. V češtině máme navíc rozdíl, jaký slovenština nezná, protiklad mezi *byl zabit* a *byl zabítý*, který též rozlišuje význam: první výraz podává událost (*a když došlo k přestřelce, byl zabit* = při přestřelce ho zasáhla a usmrtila kulka), druhý stav (*a když došlo k přestřelce, byl už zabítý* = při přestřelce ho kulka zasáhla už mrtvého, příčinou jeho smrti bylo něco jiného, k čemu došlo ještě předtím).³ Významovými rozdíly takto různě vyjádřených predikátů se zde zabývat nebudeme. Autor této stati má na věc jasný názor, kategorii slovesného rodu pro češtinu – na rozdíl od latiny, či řečtiny – vůbec nezavádí a příslušné jevy vykládá v rámci pojmu DIATHESE, kategorie vztahů mezi větným podmětem a konatelem přísudkového slovesa.

¹ Formálně to vypadá tak, že ke stejnému kmeni se připínají odlišné sady koncovek, aktivní a neaktivní (pasívní či mediální), jež shodně vyjadřují osobu a číslo; latinské pasívum je zčásti opisné, perifrastické, tvořené participiem perfektním pasívním a slovesem *být* v příslušném způsobu a čase.

² Zcela analogicky existuje protiklad εἰρήνην ποιεῖ, *ei'rēnēn poi'ei* (ACT) :: εἰρήνην ποιεῖται, *ei'rēnēn poi'eitai* (MED), kde se u společného významu “dělá (= uzavírá) mír” právě slovesným rodem rozlišuje, zda podmět, který mír uzavírá, je jednou z válčících stran (MED), či neutrálním zprostředkovatelem (ACT).

³ Milovník mechanických přesunů grafických slov by mohl namítnou, že uvedené věty se kromě rozdílu *zabit* :: *zabítý* liší ještě výskytem výrazu *už*. K uspokojení jeho jemnocitu stačí nabídnout *Už když došlo k první přestřelce, byl zabit* :: *Už když došlo k první přestřelce, byl zabítý*.

Předchozí odstavec slouží k negativnímu vymezení předmětu, kterým se budeme dále zabývat, a zároveň upozorňuje na úskalí tradiční terminologie, již nelze jen tak přebírat.⁴ V dalším bude pojem ROD označovat výlučně to, čemu se tradičně říká rod jmenný. Tato kategorie se v češtině i slovenštině vyskytuje u tří slovních druhů: u jmen podstatných (substantiva) i přídavných (adjektiva), ale též u sloves, což je další důvod, proč ponechat pouze termín «rod» a označovat jím pouze to, co je pro jména i slovesa společné. Než ovšem přistoupíme k rodu co kategorii, jež se sice různým způsobem vyskytuje u různých slovních druhů, leč zůstává pro všechny stejná, musíme si vyjasnit sám pojem slovního druhu.

Slovní druhy jsou gramatický pojem velmi tradiční a vymezovány jsou velmi hybridně dle kritérií formálních i sémantických, pro každý druh přitom ještě v jiném poměru. To zde nahradíme jednotným vymezením povahy morfosyntaktické: slovní druh je třída lexikálních jednotek morfoloicky zvláště disponovaných pro tu kterou syntaktickou roli, kde «syntaktická role» je jen jiné pojmenování pro větný člen. Slovní druhy (ani větné členy, na něž se odvolávají) nejsou universální. Vymezují se pro ten který konkrétní jazyk s ohledem na jeho specifické systémové vlastnosti. Následující vymezení je pojato pro češtinu. Dá se přímočaře přenést na slovenštinu (s ohledem na systémová specifika však slovenské kategorie vyjdou někdy v detailech odlišně od českých), lze je analogicky rozpracovat pro jazyky typologicky blízké, nanejvýš pro flektivní jazyky indoevropské (autor, baltista, to soustavně provedl pro litevštinu), v jisté míře se dá použít i pro indoevropské jazyky na přechodu od typu flektivního k analytickému (mnohé románské a germánské), nelze je však aplikovat na globální jazyk anglický, typologicky bližší spíše čínštině než svému (indo)evropským příbuzným.

- Konstitutivním, větovorným větným členem je PŘÍSUDEK (predikát), jenž dovede utvořit větu i zcela bez podmětu.⁵ K syntaktické roli přísudku je – v jazykovém systému češtiny stejně jako slovenštiny – morfoloicky obzvláště disponováno sloveso (a to v užším smyslu co uerbum finitum). Schopnost tvořit větu samo o sobě má nejen sloveso vyjadřující jisté přírodní jevy (*prší, hřmí, svítá, táhne*), ale vůbec jakékoliv sloveso, neb je k tomu disponuje specifický tvar deagentivní, cf. *ticho, natáčí se* (*ticho* je samostatná výpověď nevětná), či *bude se ještě čekat?* – *ne, jde se, kde natáčí se, bude se čekat, jde se* jsou systémově utvořené deagentivní varianty sloves *natáčí* [kdo co], *čeká* [kdo na koho], *jde* [kdo kam].

- Na přísudku mohou ve větě záviset další členy, cf. *táhne* → *táhne mi na nohy* / *v komíně netáhne* / *ptáci táhnou na jih* ; *škrábe* → *škrábe mě v krku* / *ta košile kolem krku škrábe*. Podle morfoloických projevů rozlišujeme závislost kongruenční (oba členy v důsledku závislosti vykazují jisté shodné morfoloické rysy), rekční (člen závislý v důsledku závislosti na konkrétním členu nadřazeném vyazuje jisté morfoloické rysy), volnou (členy na sobě závisí, leč žádný z nich tuto závislost neprojevuje žádným zvláštním morfoloickým rysem).

- Větný člen bezprostředně závislý na přísudku ve vztahu kongruence se nazývá PODMĚT (subjekt), ve vztahu rekce PŘEDMĚT (objekt) a v závislosti volné PŘÍSLOVEČNÉ URČENÍ (adverbiále). Kongruenci předvádějí třeba dvojice *ta košile škrábe* ~ *ty košile škrábou*, *ta košile hřeje* ~ *ty košile hřejí* (jak podmět, tak přísudek se proměňují v čísle a děje se tak při různých přísudcích stejně). Rekcí předvádí poslopnost *nestrpím zradu* ~ *štítím se zrady* ~ *vyhýbám se zradě* ~ *pohrdám zradou* ~ *neuvažuju o zradě* (stále stejný závislý člen *zrada* vy-

⁴ Zdrojem této dvojí terminologie je široká sémantika řeckého γένος / *genos* “druh, případ”, jež umožňuje uvnitř libovolné třídy jsoucna rozlišovat druhy, či případy podle nejrůznějších hledisek, jmenovitě γένη τῶν ὀνομάτων / *genē 'tōn ono'matōn* ‘druhy [navzájem různých] jmen’ i γένη τοῦ ῥήματος / *genē 'tū 'rēmatos* ‘případy [též] slovesa’.

⁵ To je zásadní rozdíl oproti logické, či logicko-ontologické evropské tradici, jež pojímá větu co artikulaci subjektu (podmětu) a predikátu (přísudku).

stupuje v různých pádových tvarech, jak si je vyžaduje konkrétní predikátové sloveso).⁶ Volnou závislost dobře dokládají třeba věty *objala ho kolem krku ~ nosí co kolem krku ~ je zarudlý kolem krku ~ svítá mu kolem krku*, či analogické *objala ho v krku ~ nosí co v krku ~ je zarudlý v krku ~ svítá mu v krku* (při nejruznějších predikátech a nezávisle na dalších doplněních vidíme stále stejný vztah, jehož význam je jednoznačně jasný, což zde platí jak pro *v krku*, tak pro *kolem krku*).⁷

- **PODSTATNÉ JMÉNO** (substantívum) pak definujeme jako třídu lexikálních jednotek morfologicky zvláště disponovaných ke dvojici syntaktických rolí podmět a předmět. Tato dispozice ve specifických podmínkách systému jazyka českého i slovenského spočívá se schopnosti pádových proměn, kdy jeden pádový tvar (nominatív, N) je předpokladem pro kongruenci, kdežto ostatní jsou k dispozici pro vyjádření rekce. Ve výše uvedeném příkladu s předmětem *zrada* se rekce projevuje postupně v akuzatívu (A), genitívu (G), datívu (D), instrumentálu (I) a lokálu (L), pádu předložkovém.⁸ Vázanost kongruence na nominatív dokládá dvojice vět *síly (N) mu už ubývaly* (přísudek kongruentní) vs. *sil (G) mu už ubývalo* (přísudek nekongruentní).

- Morfologickou dispozicí pro syntaktickou roli příslovečného určení pak definujeme slovní druh **PŘÍSLOVCE** (adverbium). Ona dispozice spočívá v tvarové neproměnnosti a zároveň sémantické jednoznačnosti, jež v jakékoliv větě vyjadřuje stále stejný vztah.⁹

- Substantívum jakkoli ve větě syntakticky uplatněné (dokonce i substantívum transformované na adverbium v roli příslovečného určení) lze v téže větě dále rozvíjet. Větný člen, jenž ve větě závislostně rozvíjí substantívum v jakékoliv jeho větné roli, nazýváme **PŘÍVLASTEK** (atribut). Podle morfologických projevů oné závislosti rozlišujeme přívlastek kongruentní, rekční a volný.¹⁰ Kongruentní se substantívem *jméno* je třeba doplnění *nový* v syntagmatech *nové jméno, novým jménem, nová jména, novými jmény*; rekční je doplnění *Josef* ve větách jako *přišel muž jménem Josef — křtím tě ve jméno Josef — na jméno Josef si nezapomněl* (všude rekce nominativní), cf. *kostel (svatého) Josefa, v kostele (svatého) Josefa, do kostela (svatého) Josefa* (rekce genitivní); volné doplnění dokládají syntagmata *jméno pro úřady, jmé-*

⁶ Rekce se projevuje nejen prostým pádem, ale i komplexem předložka + pád, cf. *myslím něco jiného ~ myslím na něco jiného; věřím tobě ~ věřím v tebe*.

⁷ Ta významová jednoznačnost se nevyklučuje s rozpaky, jak textově použít uvedené věty *objala ho v krku*, či *svítá mu kolem krku*. Právě naše rozpaky dokládají, že jazykový význam je nám jasný. Co nám schází, je textová zkušenost, která by takové věty pohotově nabízela co výpovědi dávající smysl. K prvnímu příkladu si tedy představme líčení, jak obrovská krajta svou právě uškrcenou obět – řekněme: koloucha, abychom předešli představám ještě drastičtějšími – svými postupně se roztahujícími čelistmi nejprve opatrně sevřela v jejím nejužším místě, tedy v krku (*objala ho v krku* = sevřela koloucha z obou stran v nejužším místě jeho těla, tedy v krku), pak si do dále se rozevírajícího chrťanu zasunula jeho (= kolouchovu) hlavu (i s parůžky: ty po týdnu vyvrhne) a nakonec překvapivě rychle spokla celé tělo (přední nohy přitažené k plecím, zadní natažené za boky). Ke druhému příkladu dejme třeba popis vraného koně, jak k stáru kolem krku začíná bělat (*svítá mu kolem krku*).

⁸ Vokatív, česká zvláštnost, z níž ve slovenštině zbyly jen osamocené výrazy jako *chlapče, kmotre, synku, priateľ'u*, je systémový pád, jenž signalizuje nezapojenost jména do větných vztahů.

⁹ Jen málo příslovcí jsou lexikální jednotky prvotní (*jak, kdy, tam, ted', sem, ven*), častěji to jsou lexémy druhotné s motivací méně či více zřetelnou (*dnes, letos ~ den, léto; včera, zítra ~ večer, jítro; dovnitř, zevnitř ~ nitro, vnitřek; doma, domů ~ dům*), nejčastěji pak produktivní deriváty, cf. *veselý → vesele, zvesela; večer, ráno → večer, ráno* (pozor na rozdíl mezi rozvitým substantívem *dnešní večer, zítřejší ráno* a rozvitým adverbium *dnes večer, zítra ráno*), *strom → na stromě, na strom, ve stromech, za stromem, mezi stromy*.

¹⁰ Tradiční gramatiky vydělují pouze přívlastek shodný (kongruentní) oproti neshodnému (rekčnímu i volnému bez rozlišování).

no v partě, jméno mezi skauty, jméno na neděli, jméno po otci, jméno zasvobodna, jméno po rozvodu. Slovní druh morfologicky zvlášť disponovaný pro syntaktickou roli shodného (kongruentního) přívlastku nazváme PŘÍDAVNÝM JMÉNEM (adjektivem).

• Více slovních druhů než tyto čtyři právě definované – verbum, substantívum, adverbium a adjektivum – vůbec nezavádíme. Zájmena a číslovky jsou morfosyntakticky substantíva, adjektiva, případně adverbia; předložky a spojky vůbec nejsou lexikální jednotky, schopné samostatně vstupovat do větných vztahů, nýbrž pomocné prostředky větovorné; citoslovce a částice jsou velmi heterogenní skupiny, jejichž položky si vyžadují zvláštní ošetření, což zde dělat nebudeme.

Rod je jednou z kategorií, v nichž se projevují obě kongruence, o nichž výše byla řeč, kongruence přísudku s podmětem a kongruence přívlastku se substantívem. Podívejme se na obě kongruence podrobněji. Především si uvědomme, že ze samé podstaty kongruence vyplývá, že kategorie, v nichž se kongruence projevuje, musí vykazovat oba členy větného vztahu, tedy celé třídy lexikálních jednotek, jež jsou pro příslušné syntaktické role morfologicky disponovány. Řekneme-li pak, že české (stejně jako slovenské) sloveso se v přísudkovém postavení shoduje s podmětovým jménem v osobě, čísle a rodu, znamená to, že jak sloveso (verbum finitum), tak substantívum (substantívum) mají osobu, číslo i rod. Domysleme to.

• Slovesná osoba je právě ta kategorie, která stojí za významovými rozdíly *rostu rosteš roste rosteme rostete rostou*, stejně jako za *rostl-jsem rostl-ji/rostl-s rostl rostli-jme rostli-jste rostli*, či *budu-růst budeš-růst bude-růst budeme-růst budete-růst budou-růst*. Proč tyto systémové možnosti nebereme jako jedinou kategorii osoby o šesti položkách (symbolicky: “já” – “ty” – “on” – “my” – “vy” – “oni”), nýbrž jako propojení kategorií dvou, osoby o pouhých třech položkách (symbolicky: “já” – “ty” – “on”) a čísla o položkách dvou (symbolicky: “jeden” – “víc”)? Otázka je o to naléhavější, že “my” není plurál od “já” ani “vy” plurál od “ty” ve stejném smyslu jako jsou “stromy” plurál od “strom” a “bratři” plurál od “bratr”: “my” je totiž “já + někdo/něco další(ho)”, “vy” je “ty + někdo/něco další(ho)”. Jediným systémovým důvodem pro roznásobení kategorie osoby kategorií číslo jsou právě analogie v přísudkové kongruenci mezi mezi podměty “já” – “my” a “ty” – “vy” na straně jedné a podměty jako “on” – “oni”, či “bratr” – “bratři” na straně druhé, cf. *já jsem vyrostl :: my jsme vyrostli ≡ bratr vyrostl :: bratři vyrostli*, *ty jsi rád :: vy jste rádi ≡ bratr je rád :: bratři jsou rádi*, *stal jsem se vojákem :: stali jsme se vojáky ≡ stal ses vojákem :: stali jste se vojáky ≡ stal vojákem :: stali se vojáky*. Jiné argumenty pro zavedení kategorie čísla na straně slovesa český (ani slovenský) jazykový systém nedává.¹¹

• Jak je to s kategorií osoby na straně podstatného jména? Má-li ji verbum, musí ji mít i substantívum. Řešení je jednoduché: substantíva *já*, *ty*, *my*, *vy* (ano, to jsou substantíva, zájmena nepředstavují žádný slovní druh) mají osobu příznakovou, první nebo druhou, všechna ostatní (*on*, *bratr*, *strom*...) mají nepříznakovou osobu třetí, kterou by bylo lépe nazvat «ne-osobu». Každé substantívum má jen jednu hodnotu kategorie osoby (hodnoty 1, 2, 3) a nemění ji; pouze u substantíva *kdo* lze pozorovat jistou proměnu, či lépe připodobnění: *kluci, kdo to udělal?* (3) vs. *kluci, kdo jste to udělal?* (2).¹² Podstatná jména s hodnotou kategorie osoby 3, tedy jména v neosobě mají schopnost hodnotu kategorie čísla měnit, což se pro češ-

¹¹ Slabou podporu přidává ve spisovné češtině ještě kongruentní chování predikátu vyjádřeného přechodníkem; slovenským přechodníkem argumentovat nelze, protože je invariantní.

¹² Tato proměna hodnoty osoby z 3 na 2 je opravdu připodobněním. Jazykověda mluví o atrakci, přetažení kongruence na jiný člen, ve sdělné perspektivě dominantní: *kluci, kdo jste to udělal?* = *kluci, kdo z vás to udělal?*; atrakce je vázána na rod mužský životný, pro rod ženský nefunguje: *holky, kdo to udělal?* (3) vs. *holky, která jste to udělala?* (2).

tinu i slovenštinu děje v polohách “jeden” – “víc”, čili singulár – plurál,¹³ podstatná jména s osobami příznakovými číslo nemění a jsou pro větnou kongruenci buď v singuláru (*já, ty*), nebo v plurálu (*my, vy*).¹⁴

- Proved' me částečné shrnutí: 1° hodnotu v kategorii ČÍSLO dokáže měnit jak substantívum, tak verbum, substantívum tuto hodnotu volí podle sdělovacího záměru věty, verbum se přizpůsobuje podle větné kongruence predikátu a subjektu; 2° hodnotu v kategorii OSOBA má substantívum pevnou a měnit ji nedokáže, sloveso v této kategorii hodnoty měnit dokáže, a dojde-li na větnou kongruenci predikátu a subjektu, vždy se přizpůsobuje hodnotě jména.

- V kategorii ROD má běžné substantívum v neosobě vždy jen jednu hodnotu a nedokáže ji měnit,¹⁵ kdežto substantívum o osobě příznakové rod mění, cf. *přišel jsem vs. přišla jsem, jsme rádi vs. jsme rády*; za «neběžné» substantívum v neosobě (= 3.osobě) pokládejme deiktické výrazy jako *ten, který*, jichž lze užít jak substantívně, tak adjektivně, a které nabývají různých rodových hodnot.¹⁶ Sloveso rod měnit dokáže, leč pouze v některém z následujících paradigmatických případů: indikativ préterita, kondicionál přítentu, kondicionál préterita. Strukturu kategorie rodu vyložíme vzápětí.

- Větná kongruence substantíva s atributem se děje v kategoriích pád, číslo a rod. Přídatné jméno dokáže měnit hodnoty všech tří kategorií a ve všech se přitom přizpůsobuje podstatnému jménu, na kterém závisí. Podstatné jméno dokáže měnit hodnoty prvních dvou kategorií: pád zaujímá podle svého větného vztahu a číslo podle sdělovacího záměru; rod nemění. Žádný kongruenční jev nás neopravňuje postulovat u adjektíva kategorii osoby, kterou substantívum shodně se slovesem má, cf. *já jsem (1) spokojený ~ ty jsi (2) spokojený ~ on/bratr je (3) spokojený*.

Jak je to s hodnotami kategorie ROD? Kongruence predikátu se subjektem a atributu se substantívem se v některých strukturních detailech liší. Adjektívum rozlišuje životnost a neživotnost: *statní chlapi vs. statné duby*; sloveso tak nečiní: český rozdíl *ani statní chlapi neodolali vs. ani statné duby neodolaly* je čistě pravopisný bez jakékoliv morfonologické opory v systému soudobého českého slovesa, slovenský pravopis onen morfonologicky nepodepřený rozdíl opustil již před šedesáti lety.¹⁷ Již jsme se výše setkali s otázkou, zda má české (slovenské)

¹³ Výjimka je málo, mnohé jsou navíc pouze zdánlivé. Substantíva nesklonná svým tvarem sice proměnu čísla nevyjadřují, celkovou větnou kongruencí však jasně ano, cf. *zmizelo mi jedno pérové boa vs. zmizela mi tři pérové boa (různých barev)*. Substantíva pomnožná mají sice vždy kongruenci plurálovou, připouštějí však počítání, tedy rozlišování hodnot “jeden” vs. “víc”, cf. *jedny pancéřové dveře povolily vs. troje pancéřové dveře povolily (leč čtvrté zůstaly zavřené)*. Skutečnou výjimkou, kdy proměna v kategorii čísla u substantíva opravdu není možná, jsou kolektíva jako *obilí, ovoce, hmyz, skot, lid, krupobití*: počítáme pouze *dobavky obilí, druhy ovoce, čeledi hmyzu, stáda skotu, zástupy lidu* (které jsou obvykle *nespočetné*), *případy krupobití*; pro větnou kongruenci vykazují všechna tato substantíva vždy singulár, cf. *všechn skot se přestal pást, protože bodavý hmyz dotíral už přespríliš, lid však dál spěšně sklízel zralé obilí, aby nepřišlo vniveč při očekávaném krupobití*.

¹⁴ Zdvořilé *vy* při vykání vyazuje částečnou, ale pouze částečnou kongruenci podle smyslu (i to je případ atrakce, cf. n.12), ve slovenštině navíc jinak než v češtině.

¹⁵ Rodové kolísání (*ten hadr vs. ta hadra, ten brambor vs. ta brambora*) nedokládá proměnlivost kategorie rodu. Odrazí složitost jazykového systému, který je systémem systémů: v systému českého jazyka koexistuje mnoho zvláštních češtin co systémy regionální, individuální a mnohé jiné, které se mezi sebou liší v detailech, třeba i tím, že v jednom je *brambor* maskulínem (a je jím tam pořád), v druhém feminínem (a je jím tam opět pořád).

¹⁶ Příkladem substantívního užití jsou třeba věty *kteou chceš? a ten se mi nelíbí*, příkladem adjektivního pak *kteou zbraň chceš? a ten chlap se mi nelíbí*.

¹⁷ Životnost vs. neživotnost adjektívum rozlišuje i v jiných syntaktických rolích než v přívlastku, totiž

sloveso v kategorii osoby hodnot šest nebo hodnoty tři, roznásobené dvěma hodnotami kategorie číslo. Je legitimní se ptát, zda česká i slovenská kategorie rodu není roznásobena ještě nějakou jinou kategorií, jmenovitě kategorií životnosti. Podíváme se na to v širším záběru historických proměn kategorie rodu v jazycích indoevropských. Ty představují rozsáhlé příbuzenstvo a jsou doloženy hluboko do minulosti, takže se pro srovnávání výborně hodí.

LATINA jistě není nejstarší indoevropský jazyk, je to nicméně jazyk hodně starý a navíc to byl v evropských dějinách jazyk vzorový: první popisy snad všech dalších evropských jazyků vznikaly tak, že se na ně přenášely latinské jazykové kategorie, ať již to bylo nebo nebylo ústrojně, a evropská lingvistická terminologie je dosud latinská. Systém latinského jazyka sloužil i jako vzor pro chápání (jmenného) rodu. Kategorie rodu (latinsky *genus*) má v latině tři hodnoty: maskulinum (latinsky *māsculīnum*), femininum (*fēminīnum*) a neutrum (*neutrum*); tyto hodnoty se volně kombinují s kategoriemi čísla (*numerus*), o hodnotách singulár (*singulāris*) a plurál (*plūrālis*), a pádu (*cāsus*: *nōminātīuus* N, *accūsātīuus* A, *genītīuus* G, *datīuus* D, *ablātīuus* AB, *vocātīuus* V). Substantíva «běžná» mají rodovou hodnotu jen jednu a nemění ji (na rozdíl od hodnot čísla a pádu),¹⁸ adjektíva a participia (to jsou adjektíva odvozovaná od sloves) mohou v kategorii rodu nabývat všech hodnot, stejně jako v kategoriích čísla a pádu: kongruencí se rozumí kongruence v kategoriích rodu, čísla a pádu zároveň. Kongruence vyjadřuje syntaktickou závislost přívlastku (atributu) na jménu (substantívu), jež samo může být v jakémkoliv větěném, ba i mimovětném postavení.¹⁹ Kongruence jména a slovesa v syntaktické závislosti podmětu na přísudku se v kategorii rodu neprojevuje, zato latinská gramatická tradice postuluje pojem «přísudek jmenný se sponou», kde se mezi podmětovým jménem podstatným a přísudkovým jménem přídavným (či participiem) kongruence v rodu i čísle vyžaduje; kongruence v pádě platí též: obě jména jsou v nominatívu.²⁰ Tento stav se pokládal za vzorový, stavy doložené v jiných jazycích jinak byly vnímány jako odchylky od normálu.

Zdůrazněme, že během staletí, po něž máme latinu textově doloženu co živý jazyk, se struktúra (jmenného) rodu v jejím systému nijak neměnila, jako se ostatně téměř neměnil celý její gramatický systém. Již v antice se ovšem klasická latina stala jazykem «umělým», intelektuálním kódem, v němž vznikalo oficiální písemnictví naučné, státoprávní i umělecké a s nímž se lidé jisté společenské úrovně identifikovali, přestože sami spontánně mluvili – ne však psali – jazyky odlišnými. Ony jazyky, kterým se někdy hromadně říká «lidová latina», které však představují spíš soubor sobě podobných, leč specifických románštin, pokrývajících ve svém sjednocení obrovské území římské říše, procházely na konci antiky a na počátku středověku prudkými proměnami. Výsledkem jsou nynější jazyky románské.

jako přístavek, cf. *ale chlapi, opravdu statní, ten nápor nevydrželi* vs. *ale duby, opravdu statné, ten nápor nevydržely*, či co druhé doplnění predikátu, ko-kongruentní s podmětem, cf. *chlapi jsou/byli statní* vs. *duby jsou/byly statné* (tomu se běžně říká «přísudek jmenný se sponou», autor ve svém soustavném výkladu české gramatiky to podává odlišně). Tyto jiné než atributivní pozice morfologický systém adjektíva v ničem nerozšiřují, aniž jakkoliv ovlivňují systém slovesný. Budeme je příležitostě též používat, aby naše gramatické příklady byly pestřejší.

¹⁸ «Neběžná» substantíva jako *ego* 'já', *tū* 'ty', *iste* 'ten', *ille* 'onen', jež svou rodovou hodnotu proměňují, latina vyčlenila co zvláštní slovní druh, zájmena (*prōnōmina*) — a evropská lingvistická tradice to po ní opakuje.

¹⁹ Příkladem mimovětného postavení je oslovení, e.g. *uir* (V.SG.MASC) *bone* (V.SG.MASC) 'dobrý muži', což byl konvenční způsob, jak se obrátit na neznámého člověka, odpovídající našemu "pane".

²⁰ Autor má důvody interpretovat syntagma tradičně pojímané co přísudek jmenný se sponou jinak (cf. n.26), zde to ale nebude rozvádět.

ROMÁNSKÉ jazyky (francouzština, italština, rumunština, španělština, portugalština) ve svém jmenném systému ztratily kategorii pádu,²¹ kategorii čísla uchovaly beze změny a kategorii rodu všechny shodně zjednodušily do podoby pouze dvouhodnotové, čítající maskulínium a feminínium; neutrum zaniklo tím způsobem, že původní latinská neutra se přehodnotila do jiného rodu, ponejvíce do maskulína. Tento zjednodušený stav se nadále volně kombinuje s kategorií čísla za vniku čtyř podob, cf. italské *bianco* (SG. MASC) :: *bianca* (SG.FEM) :: *bianchi* (PL.MASC) :: *bianche* (PL.FEM) 'bílý'. «Běžná» románská substantíva nabývají jen jediné rodové hodnoty, románská adjektíva nabývají hodnot obou (a stejně činí «neběžná» románská substantíva, vyčleňovaná dle latinské tradice co zájmena). Až sem vypadají románské jazyky opravdu jen jako zjednodušení latinského stavu. Ve východních románských jazycích (italština, rumunština) nicméně konstatujeme zvláštní chování rodu v závislosti na čísle: některá substantíva jsou v singuláru maskulína, kdežto v plurálu feminína, cf. it. *uovo bianco* (SG.MASC) :: *uova bianche* (PL.FEM) 'bílý vejce'. Nejde o kolísání, jde o ambivalenci: v singuláru má substantívum jednu rodovou hodnotu (a jenom tu), v plurálu druhou (a opět jenom tu).²² V italštině je takových případů několik málo desítek (z toho sotva tucet položek z opravdu běžné slovní zásoby), v rumunštině však několik stovek, takže pro popis rumunského systému potřebujeme pomocí dvou rodových hodnot rozlišit tři velké lexikální třídy.

Slovesný systém románských jazyků obsahuje oproti latině výraznou inovaci, složené slovesné tvary: co v latině bylo syntagma, syntaktické spojení několika samostatných lexikálních jednotek, to se přehodnotilo jako jediná lexikální jednotka, syntakticky nerozebiratelná, byť i vyjádřená několika dílčími morfy, jež mohou být po větě různě rozptýleny. Tyto složené tvary zásadně proměnily podobu soustavy uerbum fīntum a v některých románských jazycích zavedly alespoň pro jisté hodnoty způsobu a času, že kongruence podmětu a slovesného přísudku se projevuje též v kategorii rodu, cf. it. *tu* (SG.MASC) *ci sei andato* (SG.MASC) 'šels tam' :: *tu* (SG.FEM) *ci sei andata* (SG.FEM) 'šlas tam'.²³

BALTSKÉ jazyky (litevština a lotyšština) jsou srovnatelně starobylé jako latina, žádný jejich přímý předek však není doložen. Baltské substantívum se proměňuje v kategoriích pádu a čísla (jejich struktúra se od latiny poněkud liší a liší se i litevština a lotyšština mezi sebou), kategorie rodu je v obou baltských jazycích pouze dvouhodnotová, čítající maskulínium a feminínium: «běžné» substantívum nabývá pouze jedné z těchto hodnot, adjektíva (stejně jako participia) nabývají hodnot obou. Zatímco o románských jazycích můžeme spolehlivě prohlásit, že při svém historickém vzniku o neutrum přišly (latina, z níž se vyvinuly, je měla), u baltských jazyků by teoreticky mohl nastat i případ, že neutrum nikdy neměly, takže o ně ani nemohly přijít. Proti tomu stojí jednak masívní strukturální shoda baltského jména (podstatného i přídavného) se systémem jména staroslověnského, latinského, starořeckého i staroindického, kde všude je dobře doložen tříhodnotový systém rodu na latinský způsob, jednak máme v litevštině zvláštní derivát adjektíva, jenž nyní funguje jako predikativ: vedle *šáltas* – *šaltá* 'chladný – chladná' máme ještě *šálta* 'je chladno', což je celá věta, postavená na predikaci

²¹ Stará francouzština ještě dokládá její zbytky, jistou rekonstrukci pádového systému, prováděnou ovšem jinými prostředky, lze vidět v rumunštině.

²² Došlo k tomu tak, že při historickém vývoji románštiny se latinské neutrum v singuláru přehodnotilo co maskulínium, kdežto v plurálu co feminínium.

²³ Vývoj románských jazyků se v tomto ohledu velmi podobá vývoji jazyků slovanských. V české otázce *bude zítra pršet?* jsou výrazy *bude* a *pršet* samostatné úseky přízvukové, leč jediná jednotka lexikální (co bylo původně syntagma, bylo přehodnoceno v jediný lexém). Český překlad výše uvedeného italského příkladu je dokonale analogický: i tam se slovesný predikát shoduje s podmětem v rodu.

nikoliv slovesné, ale adjektivní;²⁴ litevský predikativ věrně uchovává tvar starého indoevropského adjektivního neutra. Mělo-li baltské adjektivum kdysi zvláštní tvar pro neutrum, mělo jej proto, že jej potřebovalo, a potřebovat jej mohlo jedině k tomu, aby vyjádřilo kongruenci s neutrem substantivním. Po zániku neutra u baltských substantív se při specifickém vývoji litevského systému (lotyština tak neučinila) funkčně nepotřebné neutrum adjektiva přehodnotilo do zvláštní syntaktické role, predikativu. Můžeme tedy baltské jazyky pokládat za další případ zániku neutra v kategorii rodu, případ obdobný k jazykům románským, jenž však proběhl zcela nezávisle.

GERMÁNSKÉ jazyky (němčina, nizozemština, dánština, švédština, islandština, angličtina) se dají sledovat po dlouhé historické období časově shodné s dobou vývoje jazyků románských. Zatímco v románských jazycích se systém jmenného rodu změnil na začátku a pro všechny stejně, v germánských se rodový systém měnil pozvolna a pro různé germánské jazyky různě. Gótština, jazyk pozdněantického biblického překladu ze IV století po Kristu, ještě spolehlivě dokládá strukturu rodu na latinský způsob: tři hodnoty (maskulínium, feminínium, neutrum), jež se u kongruentních adjektiv kombinují s oběma čísly (singulár, plurál) a všemi pády. Ve středověké němčině již formálně splývá plurál maskulína a plurál feminína, v novodobé němčině je rod rozlišován pouze v singuláru: v plurálu rod není, protože neexistuje žádný tvarový rozdíl, který by jej při kongruenci nějak vyjadřoval. Současná nizozemština stejně jako severská dánština či švédština již rozlišují pouze rody dva, neutrum a rod společný, v němž splynuly historické maskulínium a feminínium, a to jenom v singuláru: v plurálu rodové rozdíly neexistují (stejně jako v němčině). Současná angličtina zrušila kategorii rodu vůbec: neexistuje žádný formální rozdíl, kterým by se při kongruenci projevovala.

I germánské jazyky během svého vývoje přehodnotily řadu syntagmat do morfologicky sice složených, leč syntakticky elementárních slovesných tvarů. K rodové kongruenci mezi podmětem a slovesným přísudkem však přitom nikde nedošlo. Rodová kongruence, je-li jí jazyk schopen, se vždy projevuje v syntaktickém vztahu přívlastku a jména; v přísudku jmenném se sponou se projevovat může (dánština), ale nemusí (němčina).

A jazyky SLOVANSKÉ? Tam kategorie rodu nezanikla, a pokud se zjednodušovala, bylo to doprovázeno nárůstem složitosti jiné povahy. Historická doloženost slovanských jazyků nám dovoluje sledovat proměny jednotlivých jazykových systémů v průběhu dvanácti století. Na počátku, ve stavu doloženém staroslověnštinou (od IX století), jsou rodové kategorie přítomny a strukturovány na latinský způsob: tři hodnoty rodu, maskulínium (MASC), feminínium (FEM), neutrum (N), volně kombinovatelné se dvěma hodnotami čísla, singulár (SG) a plurál (PL),²⁵ a to jak při kongruenci atributu se substantívem, tak při kongruenci jmenného predikátu se subjektem. Vlastní uerbum finitum se na rodové kongruenci původně nijak nepodílelo. Český i slovenský indikativ préterita, stejně jak oba české i slovenské kondicionály, které dnes představují základní slovesné tvary z okruhu uerbum finitum, vznikly přehodnocením jistých participiálních konstrukcí predikátových; historicky je doloženo ještě mnoho jiných typů participiálních predikátů.

Od počátku historicky doložených slovanských jazyků je v jejich jmenném systému přítomen dynamický impuls, který se týká kategorie pádu: během praslovanského vývoje došlo k tomu,²⁶ že v SG.MASC zanikl formální rozdíl mezi nominativem (N) a akuzativem (A),

²⁴ Litevský jazykový systém takové predikativy produktivně odvozuje od každého kvalitativního adjektiva, cf. *bálta* 'je bílo', *naūja* 'je novo', *liñksma* 'je veselo', *saldù* 'je sladko', *tamsù* 'je temno'...

²⁵ V historickém kontinuu slovanských jazyků nalézáme ještě třetí hodnotu kategorie čísla, duál (DU). I ten se s hodnotami kategorie rodu kombinuje. Při kongruenci duál nedokáže odlišit FEM a N, nicméně MASC od nich odliší.

²⁶ Jako praslovanské zde označujeme to období, kdy Slované existovali co nositelé zvláštního jazyka,

takže jazyk ztratil schopnost rozlišit pomocí pádových tvarů, zda mladší bratr zabil staršího bratra, či naopak mladšího bratra zabil starší bratr.²⁷ To se kompenzovalo tím, že ve funkci rekcí předeepsaného pádu akuzatív (A) se začalo užívat tvaru jiného pádu, genitívu (G). Po takové kompensaci se sahalo ad hoc jenom v SG.MASC a jenom pro některé lexikální jednotky, označující lidské bytosti nadané autonomní vůlí.²⁸ Tento stav je dosvědčen ve staroslověnině, což svým původem byl jazyk balkánských Slovanů, a zůstal uchován v jazycích jihoslovanských – bulharštině, srbocharvátštině,²⁹ slovinštině – dodnes: kongruence rozlišuje tři rody (MASC, FEM, N), uvnitř SG.MASC se rozlišuje «životnost» (funkci akuzatívu plní tvar genitívu) a «neživotnost» (funkci akuzatívu plní tvar akuzatívu, formálně totožný s nominativem); kongruentní adjektívum, či participium má v A.SG.MASC tvar genitivní či nominativní ve shodě s životností substantíva, jež rozvíjí. Do kongruence přísudku s podmínkem se to nepromítá.

Jiný vývoj vidíme v jazycích východoslovanských (běloruština, ukrajinština, ruština). Tam z jedné strany v PL kategorie rodu úplně zanikla, takže rod zůstává omezen pouze na SG, což se týká obou oblastí kongruence, přívlastkové i přísudkové, leč z druhé strany se právě v PL kategorie životnosti rozšířila i na substantíva, jež v SG jsou FEM, či dokonce N. Životnost se v celém rodově indiferentním PL projevuje stejně jako v SG.MASC, tedy tím, že tvar A.PL se rovná tvaru G.PL pro životná a tvaru N.PL pro neživotná; přívlastková adjektíva se v PL svým pádovým tvarem přizpůsobují životnosti či neživotnosti substantív, jež rozvíjejí. Ani toto rozšíření působnosti «životné» kongruence se však nepřenáší do kongruence přísudku s podmínkem. Vidíme tak u východoslovanských jazyků stejné zjednodušení kategorie rodu, jaké v jazycích germánských charakterizuje němčinu, a navíc máme – leč pouze v kongruenci přívlastkové – zvláštní kategorii životnosti, jež se profiluje právě v tom výseku, kde kategorie rodu zanikla: v PL se životnými stávají i substantíva, jež v SG životná nejsou.³⁰

či spíše zvláštního jazykového kontinua (představujme si soubor kmenových jazyků, jež se od sebe jen málo liší), leč onen jazyk není dochován: historické doklady o slovanských kmenech jsou starší než nejstarší dochované památky slovanských jazyků.

²⁷ V PL.MASC to za praslovanské jazykové jednoty chodilo úplně stejně jako dosud v češtině, ne však slovenštině: mladší bratři (N) zabili starší bratry (A) :: mladší bratry (A) zabili starší bratři (N).

²⁸ Právě autonomní vůle představuje zásadní sémantické kritérium: živé lidské bytosti v postavení služebném, tedy jednajícím na příkaz jiného, jsou v akuzativní rekcí vyjadřovány akuzativním tvarem, neodlišitelným od nominativního, cf. staročeské *potočichu posel brzy* 'poslali rychlého posla' (*potočichu* je aorist, slovesná kategorie z úzkého inventáře uerbum finitum, v němž se kongruence v rodu neprojevuje), kde posel v postavení předmětu nemá příznakové vyjádření, protože z lexikální sémantiky je jasné, že nejedná z vlastní vůle; příklad je ze staročeského eposu *Alexandreis* (AlxV 942) z přelomu XIII/XIV stol.

²⁹ Srbocharvátština, jazyk «umělý» jako všechny spisovné normy, zůstává jazykovou realitou na své úrovni, tedy jako abstraktní systém, popsáný v řadě slovníků a gramatik, jímž vykládáme velký soubor textů, nanejvýš prestižních (uměleckých, vědeckých, státoprávních). Že v důsledku nedávných historických událostí přestala srbocharvátština fungovat jako výraz národní totožnosti, je pravda, leč popisu jazykového systému se to netýká: gramatické jevy, které zde sledujeme, jsou v celém jazykovém prostoru, pro nějž byla srbocharvátština záměrně vytvořena, shodné. Podobně nepotřebujeme vzhledem ke sledovaným jevům rozlišovat mezi vlastní bulharštinou a makedonštinou, jež co národně-identifikační jazyk byla vyhlášena zvláštním zákonem teprve 1944.

³⁰ Zdůrazněme, že životnost není otázka ontologická, nýbrž formálně gramatická. Ve východoslovanských jazycích, jejichž systém neumožňuje rozlišit v N.PL koncovku životnou od neživotné (na způsob českého *mladí, starí* vs. *mladé, staré*) ani koncovku MASC od FEM a N (jak dokáží jazyky jihoslovanské), znamená životnost jediné pádový syncretismus $A \equiv G$, cf. ruské я увидел незнакомого (A.SG.N) мне дерево (A.SG.N), я увидел незнакомое (A.SG.N) мне лицо (A.SG.N) :: я увидел незнакомые (A \neq G.PL.N) мне дерева (A \neq G.PL.N), я увидел незнакомых (A \equiv G.PL.N) мне лиц (A \equiv G).

Nejsložitější případ představují jazyky západoslovanské: čeština, slovenština, polština. V jazycích jihoslovanských zůstal výchozí tříhodnotový systém jmenného rodu uchován beze změny: veškerá kategorie životnosti se týká jen pádového tvaru A.SG.MASC a kongruenčně se projevuje jedině u přívlastku jména v tomto pádu. V jazycích východoslovanských došlo ke dvěma změnám: u všech jmen, substantív, adjektív i participií, se setřel rozdíl v koncovkách N.PL.MASC a A.PL.MASC, čímž formální rozdíl N :: A zanikl v PL úplně (ve FEM.PL a N.PL totiž tyto dva pády slovanské jazyky nikdy tvarově nerozlišovaly), a u adjektív a participií se navíc sjednotily koncovky N \equiv A.PL mezi MASC, FEM a N; v takto pozměněném PL kategorie životnosti, postavená na formálním ztotožnění A \equiv G, zevšeobecnila, leč projevuje se opět pouze v kongruenci přívlastku s podstatným jménem. Západoslovanské jazyky formální rozdíl N.PL.MASC :: A.PL.MASC neztratily, dlouho uchovávajíce původní *potoci* :: *potoky*, *roci* :: *roky*, *vltci* :: *vltky*, *raci* :: *raky*, *žáci* :: *žáky*, *vojáci* :: *vojáky*. Onen stav však samy záměrně zrušily právě proto, aby i do plurálu převedly rozdíl životnosti, jenž se dosud projevovat pouze v singuláru, cf. *potok* :: *potok*, *rok* :: *rok* vs. *žák* :: *žáka*, *voják* :: *vojáka*.³¹ Postupovaly přitom s různou důsledností i různými cestami.

Polština pro maskulína, jež se rozhodla i v PL traktovat co životná,³² ponechala původní tvar N.PL, kdežto původní tvar A.PL, který se od něho lišil, nahradila tvarem G.PL; zato pro maskulína v PL traktovaná jako neživotná nahradila původní tvar N.PL, odlišný od A.PL, právě tvarem A.PL. V paradigmatu, kde pádové funkce N – A – G byly původně vyjádřeny třemi různými tvary, tak došlo k tomu, že na tři pádové funkce jsou vždy jen dva různé tvary a platí dokonalý paralelismus mezi SG.MASC a PL.MASC: A \equiv G pro životné, A \equiv N pro neživotné.³³ Zároveň došlo k tomu, že u adjektív a participií se sjednotily koncovky vyjadřující N.PL.FEM a N.PL.N (v obou rodech byla vždy stejná koncovka pro N i A), a to nejen mezi sebou, ale navíc i pro N \equiv A.PL.MASC jmen neživotných. V kategorii N.PL tak pro kongruenci adjektív a participií sloužily jen dvě různé koncovky, jedna výlučně pro životná maskulína, druhá společně pro neživotná maskulína, feminína a neutra. Tento rozdíl se skrze přehodnocení jistých participiálních konstrukcí do prostých tvarů uerbum finitum přenesl i na kongruenci jmenného podmětu a slovesného přísudku. Máme tak v polštině případ, kdy kategorie rodu obsahuje v SG hodnoty maskulínium (s vnitřním dělením “životný” :: “neživotný”, jež se projevuje jedině v A kongruencí atributu se substantívem), dále pak feminínium a neutrum, kdežto v PL hodnoty «osobní» a «neosobní», jak říká tradiční polská terminologie. Do osobního rodu PL zdaleka nepřecházejí všechna maskulína, která jsou v SG životná: je vyhrazen pouze pro jména se sématickým rysem “člověk”, zatímco názvy zvířat i všelikých bytostí mimolidských, které jsou v SG maskulíny životnými, v PL životnost ztrácejí a

PL.N). Tyto věty znamenají ‘spatřil jsem strom, který jsem neznal’, případně ‘osobu, kterou jsem neznal’, doslovně jako ‘mně neznámý strom / mně neznámou osobu’. Oba předměty, strom i osoba, jsou v ruštině neutra a rekce predikátového slovesa si žádá akuzatív. V SG mají obě slova stejný akuzatívní tvar, v PL se náhle projeví «životnost» osoby oproti «neživotnosti» stromu a akuzatív (slovesná rekce se nezměnila) je vyjádřen různými tvary, což se z předmětového substantíva přenáší i na jeho kongruentní přívlastek.

³¹ Rozlišení *vlk* :: *vlka*, *rak* :: *raka* provedla čeština soustavně až v XVI století. Do té doby jsou doloženy akuzatívy *tento kůň tobě dám*; *beránek upekli*; *vdova ten vepř zabila*; *sem-li ten pes ukradl*.

³² Polský termín *rodzaj osobowy*, resp. *meškoosobowy* svědčí o tom, že polská gramatická reflexe má důvody s životností nepracovat. My zde termín životnost držíme, abychom mohli vůbec srovnávat s jinými jazyky, opakovaně zdůrazňující, že životnost není ontologická výpověď o referentu, nýbrž gramatická charakteristika slova, spočívající v tom, že slovo je vystaveno pádovém synkretismu A \equiv G.

³³ Výjimku představují maskulína vycházející z indoevropského ā-kmene, jež v SG formálně rozlišují všechny tři pády, N, A G, cf. infra.

přecházejí k rodu neosobním, e.g. N.SG *czort* :: A ≡ G.SG *czorta* vs. N ≡ A.PL *czorty* :: G.PL *czortów*, cf. čes. *čerti* – *čerty* – *čertů*. Asymetrie životnosti mezi SG a PL jde tedy v polštině právě opačně oproti ruštině, kde se v PL stávají životnými dokonce i slova, jež v SG jsou FEM nebo N.

Čeština v PL.MASC uchovala původní formální rozdíl N :: A pouze pro životná, kdežto u neživotných nahradila starý tvar N (*potoci, jazyci, hrnci, noži*) stejně starým tvarem A (*potoky, jazyky, hrnce, nože*); genitivní tvar se do akuzativní funkce nikdy nedostal (v tomto ohledu se čeština chová jako jazyky jihoslovanské). U adjektiv a participií vždy platilo, že koncovka N/A.PL.FEM je formálně totožná s koncovkou A.PL.MASC, leč koncovka N/A.PL.N se jí – ve spisovném jazyce – nepřipodobnila. Máme tedy jak v N.SG, tak v N.PL pro rozlišení kongruence adjektiva či participia se substantívem shodně tři tvarové možnosti, leč ty jsou v oněch číslech rozdílně rozloženy. Pro popis českého rodu navrhuji pracovat se čtyřmi hodnotami: animátum (AN), inanimátum (IN), femininum (FEM) a neutrum (N), přičemž nutno zdůraznit, že IN a FEM v PL splývají; následně lze do terminologie vrátit i tradiční hodnotu MASC, a to jako společném označení AN a IN všude tam, kde nejsou formálně rozlišeny (tedy v SG mimo A). Přehodnocením participiálních konstrukcí se prostředky kongruence atributu přenesly i do kongruence predikátu, leč tam pro češtinu nastala další komplikace: v důsledku hláskového vývoje ztratilo české sloveso schopnost rozlišovat pro kongruenci hodnoty AN a IN/FEM (rozlišení zůstává jen v pravopise). Mimo spisovnou češtinu navíc zaniká v predikátu rozdíl N :: IN/FEM,³⁴ takže sloveso je jasné kongruence v rodu schopno pouze v SG, jako je tomu u jazyků východoslovanských. Na rozdíl od ruštiny, polštiny, ba i slovenštiny, jak vzápětí uvidíme, se hodnota AN při přechodu od SG k PL nemění.

Slovenština se od spisovné češtiny liší tím, v N.PL při kongruenci adjektiva, či participia se substantívem rozlišuje jedinečně koncovku «osobní» (AN) a «neosobní» (IN ≡ FEM ≡ N), stejně jako polština, na rozdíl od polštiny však toto rozlišení nepřenesla do slovesného systému, takže kongruence slovesného predikátu se subjektem se v kategorii rodu projevuje jedinečně v SG (a tam v klasických hodnotách MASC, FEM, N). Životnost, jež se – připomínáme – projevuje synkretismem G ≡ A, provedla slovenština v SG.MASC nejdůsledněji ze všech západoslovanských jazyků: zatímco čeština i polština ponechaly maskulina vycházející z indoevropského *ā*-kmene (vzor *starosta*) beze změny (č. N *starosta*, A *starostu*, G *starosty*; pol. N *starosta*, A *staroste*, G *starosty*), ztotožnila slovenština i zde tvarově akuzativ s genitivem (N *starosta*, A *starostu*, G *starostu*); na ztotožení je zvláštní, že se nepřenesla forma původně genitivní do funkce akuzativní, jako je tomu ve všech ostatních případech slovanské (sic!) životnosti, nýbrž naopak tvar původně akuzativní začal být užíván též ve funkci genitivní. V PL.MASC vyjadřuje slovenština životnost na polský způsob (A ≡ G), tedy odlišně od češtiny, cf. slov. N *chlapi/starostovia*, A *chlapov/starostov*, G *chlapov/starostov* ≈ pol. N *chłopi/starostowie*, A *chłopów/starostów*, G *chłopów/starostów* :: čes. N *chlapi/starostové*, A *chlapy/starosty*, G *chlapů/starostů*.³⁵ V plurálu se slovenština shoduje s polštinou (a liší od češtiny) též rozsahem životnosti: názvy zvířat v MASC jsou v SG životné, kdežto v PL neživotné, e.g. slov. N.SG *orol/medved'*, A ≡ G.SG *orla/medveda*, N ≡ A.PL *orly/medvede*, G.PL *orlov/medvedov* ≈ pol. N.SG *orzeł/niedźwiedź*, A ≡ G.SG *orła/niedźwiedzia*, N ≡ A.PL *orły/niedźwiedzie*,

³⁴ I spisovný jazyk vyžaduje při koordinovaném subjektu složeném z neuter (at' v PL, nebo SG) na straně slovesného predikátu shodu ve tvaru IN/FEM, cf. *kot'ata* (PL.N) a *štěňata* (PL.N) *se spolu honily* (PL.IN/FEM) *na zahradě*; *Polsko* (SG.N), *Česko* (SG.N), *Slovensko* (SG.N) a *Mad'arsko* (SG.N) *uzavřely* (PL.IN/FEM) *dohodu*.

³⁵ Český rozdíl *chlapi* :: *chlapy* se sice zdá pouze ortografický, leč případy jako *žáci* :: *žáky*, *studenti* :: *studenty* jasně dokládají, že je morfonologický. Může se druhotně neutralizovat, cf. /medv'ed'i/ :: /medv'edi/ vs. /orli/ ≈ /orli/.

G.PL *orłów/niedźwiedzi* :: čes. N.SG *orel/medvěd*, A ≡ G.SG *orla/medvěda*, N.PL *orli/medvědi*, A.PL *orly/medvědy*, G.PL *orlů/ medvěďů*.

Vrat' me se ještě k češtině. Již jsme konstatovali, že se od polštiny i slovenštiny (stejně jako ruštiny) liší stabilitou rysu živostnost mezi SG a PL. Na pozadí toho můžeme konstatovat, že čeština má druhotná afektivní animáta, e.g. *kluci, musíme dát ned z kraje toho prvního góla; naříd' si svého budíka, mého nech bejt, jak je; podívej, jakýho jsem našel krásnýho hříbka* (obecněčeské, tedy «nespisovné» tvary jsou zde nutné), jež koexistují s obvyklým *dal gól, nařídil budík, našel hříbek*. V SG jsou tyto afektivní případy běžné (patří do naší textové zkušenosti), zda jsou však možné i v PL, je sporné.³⁶ Dále se pro češtinu tvrdí, že afektivně může nahradit maskulínem feminínem. Uvádějí se pro to (přítom) příklady typu *chlap špatná, kluk ušmudlaná*. Takový výklad je neudržitelný. Tak především z formální shody se syntagmaty *špatná ženská, ušmudlaná holka* nevyplývá, že adjektivum *špatná, ušmudlaná* je feminínem též v syntagmatech s *chlap, kluk*, tak jako jistě není feminínem v syntagmatech *špatná čísla, ušmudlaná okna*; navíc máme jasnou shodu maskulinní, cf. *ten chlap špatná, ten kluk ušmudlaná*. Dále vidíme, že koncovka *-á* je možná pouze tehdy, když přívlástek jde za jménem, cf. *ten špatnej/špatný chlap, ten ušmudlanej/ušmudlaný kluk*. A nakonec si uvědomme, že zvláštní koncovka je možná pouze v nominativu (a vokativu, cf. *ty chlape špatná, ty kluku ušmudlaná*, kde české, ba baltoslovanské adjektivum – na rozdíl od substantiva – používá vždy stejný tvar jako v nominativu), zatímco v ostatních pádech jasně vidíme maskulínem, cf. *toho chlapa špatného/špatného, tomu klukovi ušmudlanýmu/ušmudlanému*. At' už je původ expresivní koncovky *-á* jakýkoliv (formálně odpovídá i duálu maskulína), nic nás v systému češtiny neopravňuje tvrdit, že se zde mění rod substantiva.

Úporně (i úmorně) jsme ted' na mnoha stránkách rozebírali strukturu rodu, co výsek struktury jazyka. Předváděli jsme šíři i spletnost toho, co lze o jmenném rodu (anglicky: *gender*) vědět – a čím se «rodová studia» (anglicky: *gender studies*) nezabývají a ve svých soudech o jazyce na to neberou zřetel. Shrňme: Jmenný rod je ve své podstatě rozklad lexikální třídy substantív (ta je nutno definovat uvnitř jazykového systému jazykovými pojmy) do navzájem disjunktních podtříd. Vůči tomuto rozkladu vyjadřují kongruenci adjektiva (jiný slovní druh, čili jiná lexikální třída, kterou opět nutno definovat uvnitř systému jazykovými pojmy) a participia (což jsou svým způsobem adjektiva pravidelně odvozovaná od sloves). Rodová kongruence predikativního participia se substantívem v syntaktickém postavení podmět se může přehodnotit v rodovou kongruenci slovesného predikátu s podmětem; z indoevropských jazyků to provedly mnohé, byt' ne všechny slovanské a některé románské. Kategorie rodu může zaniknout (stalo se v angličtině, směřuje k tomu nizozemština) a spolu s ní může zaniknout i kongruence vůbec. Vedle toho však jazyk může mít gramatickou kongruenci a nemít kategorii rodu: kongruence se potom děje v čísle, případně i pádu. Bez kategorie rodu jsou evropské jazyky ugrofinské (maďarština, finština, estonština), přesto i ty znají gramatickou kongruenci, tedy to, že syntaktický vztah mezi dvěma větnými členy je u obou z nich vyznačen současným výskytem shodných gramatických rysů. Mimo indoevropské jazyky znají kategorii rodu jazyky semitské (třeba hebrejštiny, biblická i moderní), kde rodová kongruence též vyjadřuje syntaktické vztahy. Na druhou stranu pak řada jazyků zvládá vyjádřit svou syntax vůbec bez kongruence (v Evropě nejlépe angličtina a baskičtina).

Jednu otázku jsme při tom obšírném rozboru záměrně nepoložili, otázku «přirozeného rodu». Myslí se tím vztah mezi rodem jazykového výrazu a povahou mimojazykové skutečnosti oním výrazem denotované. Otázka se objevuje ve dvojím kontextu, s rodokmenem a bez rodokmenu. S rodokmenem, tedy s plnou znalostí, proč se tak ptáme, je otázka přirozeného rodu pohrobkem středověké spekulativní ontologie a je nutné ji odmítnout s celou tra-

³⁶ Autor si dovede představit, tedy vymyslet textové situace obsahující výpovědi jako *a ti hříbci už tam na mě v lese čekali; a všichni ti budící se najednou rozezvonili* (slovo *gól* je vyloučeno morfolo- gicky), leč je to jeho vlastní básnická hra.

dicí ontologických spekulací nad jazykem: věci pohlaví nemají, pohlaví mnoha bytostí vůbec neznáme, názvy bytostí se pohlavím denotovaných bytostí zabývají jen velmi okrajově. Bez rodokmenu je pak otázka přirozeného rodu druhem společenské hry na vyhledávání paradoxů ve světě kolem nás, e.g. proč se od francouzských substantív *le sucre* ‘cukr’ a *le sel* ‘sůl’, jež obě jsou maskulína, odvozuji názvy nádob na tyto látky, tedy ‘cukřenka’ a ‘slánka’ tak, že první je *le sucrier* (MASC), kdežto druhé *la salière* (FEM). Společenskou hru lze použít didakticky, odlehčí se tím hodina výuky cizímu jazyku (student se nicméně i tak musí nabířovat *le sucre – le sucrier, le sel – la salière*), leč nelze ji spojovat s vědeckým zkoumáním jazyka. Lingvista-filolog ví, že diachronně, během historického vývoje se rod jednotlivých substantív může měnit (české *sluha* bylo původně FEM, nyní je MASC, ba AN), ale nemusí (české *hlídka* bylo a zůstává FEM), a může se ptát po silách, jež takové změny vyvolaly, případně též, proč je nevyvolaly, když je vyvolat mohly; ne vždy je odpověď známa, často vůbec netušíme, kde ji hledat. Úspěšnější je ptát se na motivaci rodu slov nových, jež v jazyce právě vznikají. Vytváříme-li nové pojmenování v jazyce, který rod má, musíme každé substantívum vybavit rodem. Volbu rodu přitom určuje několik navzájem nezávislých sil: přijímáme-li slovo z jazyka, který rod má, můžeme vědomě uchovat jeho rod původní, stejně jako mu můžeme přiřadit rod na základě formálních kritérií jazyka přijímajícího (podle jeho hláskové stavby, podle rodu domácího slova, s nímž to cizí přijímané sblížíme); vytváříme-li nové slovo uvnitř jazykového systému, vidíme, že slovotvorné prostředky jsou rodově specifické. Změna rodu se dokonce sama může stát prostředkem slovotvorným: francouzská substantíva *la république* ‘republika’ a *la gare* ‘nádraží’ jsou obě feminína, francouzská maskulína *le République, le Gare* (funkční majuskule!) jsou názvy kaváren (z českého pohledu, hospod) pojmenovaných podle místa: *le café de la place de la République, le café de la gare*.

Pohlaví co lexikálněsémantický rys lze předvádět jen v definičních oborech za tím účelem explicitně sestavených. Hodnota sémantického rysu se mění podle skladby použitého oboru. Tak v definičním oboru {*muž, žena*} nese *muž* distinktivní rys “pohlaví ploditelské” (oproti “roditelskému” u *žena*) bez rozlišení aktuálnosti a potence, zatímco v oboru {*muž, žena, dítě*}, který je jen o jednu položku širší, nese stejný lexém *muž* distinktivní rys “pohlaví ploditelské aktuální”; na druhou stranu v definičním oboru {*chlapec, hoch, jinoch, muž, kmet, stařec*} není rys ploditelského pohlaví vůbec distinktivní — a totéž platí pro {*muž, mužskej, chlap, chlapík, chlapák, chlapisko*}. Lexémy *slon, velbloud* nenesou samy o sobě rys “pohlaví ploditelské” vůbec a implicitně tento rys dostávají pouze v definičních oborech {*slon, slonice*}, resp. {*velbloud, velbloudice*}: implicitně proto, že *slonice* ve své sématické struktuře explicitně nese /“slon” + “pohlaví roditelské”/ a *velbloudice* /“velbloud” + “pohlaví roditelské”/; odborné texty biologické se však s tak slabou implicitní hodnotou nespokojují a raději používají syntagmata *sloní býk, velbloudí samec*, nechávající *slon* a *velbloud* co pohlavně indiferentní pojmenování druhová. Jsou-li lexémy *slon, velbloud* pohlavně indiferentní vzdor tomu, že k nim existují pohlavně příznakové deriváty *slonice, velbloudice*, ještě zřetelněji vynikne pohlavní indiference lexémů *krokodýl, žralok*, které k sobě žádné deriváty nemají: je jsou to gramaticky maskulína, je pravda pohlavně irelevantní, stejně jako je pohlavně irelevantní femininum lexémů *želva, krajta, žirafa, zebra*.

Lexémy pohlavně příznakové se vytvářejí jenom v malém počtu případů, kdy to kulturní praxe jazykového společenství zvláště silně vyžaduje. Ta praxe může časem oslabit, slova však zůstávají, případně zůstane slovotvorný postup. Lze-li vůbec předvádět definiční obory lexémů utříděných podle rysu POHLAVÍ, nejde o záležitost biologickou, nýbrž kulturně-historickou: existence složitěji strukturovaného definičního oboru, tedy rozsáhlejší lexikální rodiny svědčí o tom, že v daném případě – na rozdíl od mnoha případů věcně, biologicky podobných a pojmově, v představě stejně možných, leč v jazyce nerealizovaných – mělo jazykové společenství značnou potřebu rozlišovat. Musíme být připraveni na to, že strukturní analogie ještě nezaručuje funkční homologii, čili rovnocennost úsu. Lexikální rodiny *kůň* –

hřebeč – *klisna* – *hříbě* – *valach* stejně jako *tur* – *býk* – *kráva* – *tele* – *vůl* sice lze shodně utřídit podle rysů POHLAVÍ “nevyjádřené” – “mužské, ploditelské” – “ženské, roditelské” – “nevyvinuté” – “mužské zrušené”, nicméně zatímco lexém *kůň* funguje genericky (užíváme jej vždy, když se chceme vyjádřit bez pohlavního upřesnění), lexém *tur* nikoliv (je vázán na idioma *řve jako tur* a pak na *divokého tura* z pralesů středověké Evropy) a genericky místo něho vystupuje *kráva*. K výrazu *klisna* existuje navíc *kobyła*, aniž je možné oba lexémy v rysech pohlaví odlišit, do lexikální rodiny *tur* však patří ještě *jalovice* s osobitou charakteristikou POHLAVÍ “ženské, roditelské” (oproti býku i volu), “vyvinuté” (oproti teleti), leč “dosud neaktualizované” (oproti krávě). A protože čeština nikdy nefungovala ve světě orientálních despocií, sotva můžeme – s oporou v kulturně-historickém zázemí jazykového společenství – prodlužovat homologickou řadu výše předvedených rodin *kůň* a *tur* ještě o rodinu *člověk* – *muž* – *žena* – *dítě* – *kleštěnec* : všechna ta slova sice v jazyce existují, leč nepředstavují definiční obor aktuálně platný v nějakém korpusu českých textů, na rozdíl od souborů *kůň* a *tur*, aktuálně fungujících v korpusech textů chovatelských a zvěrolékařských.

Není tedy nic zvláštního na tom, že (maskulínium) animátum *manželé* označuje souhrnně muže a ženu, že se feminín *hlídka*, *stráž* používá pro bytosti mužského pohlaví, že (maskulína) animáta *studenti*, *přátelé*, *obyvatelé*, *hosté* lze vztahovat na soubory bytostí obojího pohlaví, nemluvě o slovech *nekňuba*, *kazisvět*, *trdlo*, *nemehlo*, jež jsou referenčně unisex: systém českého jazyka je zkrátka takový. At' už se obor «gender studies» badatelsky zabývá čímkoliv, jeho prestiži škodí a důvěru v něj oslabuje, že diskurs «gender studies» je navenek znám především, ne-li výlučně jako ideologické východisko voluntaristických zásahů do jazyka, kdy se pod heslem «genderové vyváženosti» požaduje (a někdy dokonce uzákonuje), aby se místo jednoduchých jazykových vyjádření, jež jsou pohlavně indiferentní (*student*, *Čech*, *ředitel*, *poslanec*) používalo vyjádření složitých, obsahujících složku pohlavně příznakovou (vždy v hodnotě pohlaví ženského) a složku pohlavně indiferentní vydávanou za složku o pohlaví příznakově mužském. Je to zbytečné, je to hloupé, je to škodlivé. Zbytečné z hlediska ekonomie řeči: na místo obecného pojmu se neustále zdržujeme výčtem zvláštních případů; hloupé, protože onen výčet zvláštních případů není výčtem, jen expozicí jedné zvláštní, příznakové položky na pozadí obecném, nepříznakovém; škodlivé, protože to znepříjemňuje životní prostředí jazyka (mluvčí, místo aby se soustředil na to, o co mu skutečně jde, se neustále ohlíží, aby ho někdo nemohl napadnout za způsob, jakým mluví) a překáží tomu, aby jazykové společenství svému jazyku co nástroji adekvátně porozumělo. Uvažme jen, že pro studentku Helenu je lépe být vyhlášena za nejlepšího studenta ročníku než za nejlepší studentku: v prvním případě totiž svými výsledky předčila všechny ostatní studenty, zatímco ve druhém pouze všechny ostatní dívky, jejichž počet mezi studenty může být velmi proměnlivý (na fakultě filosofické drtivá většina, na fakultě lékařské vyrovnaná polovina, na fakultě strojní výrazná menšina). Uvažme, že uslyší-li Češka Helena v cizině soud, že Češi jsou zbabělci a zloději, bude se cítit dotčena a určitě si nepomyslí, že jí se to netýká, ona že patří mezi Češky, nikoliv Čechy. Uvažme, že pro řádně kvalifikovanou a dostatečně sebevědomou Helenu bude normální přihlásit se do konkursu na ředitele, či kandidovat ve volbách na poslance, protože žije v prostředí, kde už více než sto let platí, že funkce ve společnosti se na pohlaví neváží.

Rod substantíva není prostředkem pro vyjadřování pohlaví denotátu, přirozený rod neexistuje. Existují substantíva, jež svým sématickým obsahem odkazují na živočišný druh, či na funkci v lidské společnosti, a substantíva o sématickém obsahu “živočišný druh / společenská funkce” + “samičí / ženské pohlaví”: ta druhá jsou oproti těm prvním příznaková. To, zda systém jazyka disponuje, či nedisponuje pohlavně příznakovým substantívem vedle substantíva pohlavně indiferentního, nijak nepodvazuje schopnost jazyka tvořit texty, jež se k pohlaví bytostí, které tematizují, vyjadřují či nevyjadřují právě tak přesně, jak si mluvčí přeje: jazykový

význam lze v textu upřesňovat nejrůznějšími cestami. České substantívum *vydra* je pohlavně indiferentní, deriváty **vydrák* ani **vydrice* čeština nemá, to však neznemožňuje říct *vydrího samce ulovili pytláci, vydrí samice zděšeně utekla z nory, vydrí mlád'ata zůstala opuštěná*; česká substantíva *hlídka, četař* jsou každé svého rodu, protějšky **hlídek, *četařka* neexistují, přesto nic nebrání utvořit vojenská sdělení *hlídka byl včera četař Vydra; hlídka byla včera četař Vydrová*.

Rodová proměnlivost je u substantív vzácná, tak vzácná a tak zvláštní, že latinská gramatická tradice ona substantíva vyčlenila co zájmena. Lexémy *já, ty* nejsou bezrodé, jak tradice praví: v abstraktním systému jazyka mají potenciálně všechny rodové hodnoty, v konkrétním textovém užití pak vždy jen jednu.³⁷ V jazyce litevském lze stejnou rodovou proměnlivost – v abstraktním systému všechny hodnoty, v konkrétním textu vždy jen jedna určitá – pozorovat u expresív jako *vėpla* 'lempl', *drimba* 'povaleč', *nenúorama* 'neposeda', *mėmė* 't'ululum', *spirgelė* 'prud'as', *bařškalas* 'žvanil'. Proměnlivost rodu se projevuje jedině na straně kongruentních přívlastků, jež ona hodnotící slova rozvíjejí; nejčastěji jde o výrazy deiktické (*anàs* 'onen', *tà* 'ta'), či o vyjádření míry (*tóks* 'takový', *didelė* 'velká'). Zde vidíme nápadný rozdíl oproti češtině, kde se hodnotící expresíva nepřechylují a při kongruenci si uchovávají svůj rod bez ohledu na rod koreferenčního jména, cf. *von je hrozná svině; вона je děsný hovado; a já mu, ty starý svini, povídám...; a těm dvěma babám, hovadům jedněm nafoukaným, to bylo furt málo*.³⁸ Ve výrazu "s takovým blbcem si radši nic nezačínat" rozlišuje litevština tvarem slova "takový", zda v textu odkazuje k muži nebo ženě, cf. *su tókiu* (I.SG MASC) *mākalu* (I.SG MASC) *nėr ko prasidėti* vs. *su tókia* (I.SG FEM) *mākalu* (I.SG FEM) *nėr ko prasidėti*, zatímco čeština by ve stejné textové situaci spíše sáhla po obsahově blízkých, leč rodově odlišených expresívech, e.g. *s takovým volem* (I.SG MASC) *si radši nic nezačínat* vs. *s takovou krávou* (I.SG FEM) *si radši nic nezačínat*. I těchto hodnotících substantív lze užít v postavení kongruentního přívlastku, cf. *tàs lekėras arklỹs* 'ten mizernej kuň', dosl. "ten herka kuň", *tókiai maskātui merginai* 'takový nafintěný holce', dosl. "takový fintidlu holce", nicméně jejich zvláštní rodová proměnlivost se v tomto postavení nijak neprojeví: svým tvarem vyjadřují jen pád a číslo. Protože však je litevština jazyk s velmi rozvinutým přechylováním, snadno vybaví rodově proměnlivé substantívum dvojicí substantív rodově specifických, takže takový lempl *vėpla* dostane bratříčka *vėplỹs* (MASC) a sestřičku *vėplė* (FEM), kteří jsou výlučně a jednoznačně "lemplák" a "lemplice".

Kdo by chtěl v systému jazyka hledat předsudky o lidských pohlavích, měl by místo rodu jmen podstatných zkoumat rodová omezení jmen přídavných. Na adjektíva schodná rodem, děfectīua genere, upozorňují obzvláště gramatiky řecké, cf. *ἠθελοντής*, *ethelon'tēs* 'dobrovolný' (pouze MASC), *εὐπατρις*, *eupatris* 'zrozená ze vznešeného otce' (pouze FEM), *εὐπάτωρ*, *eu'patōr* 'urozený', *μάκαρ*, *'makar* 'blažený', *φυγάς*, *phy'gās* 'vyhnaný' (pouze MASC a FEM, ne však NEVT), etc. Lze o nich prohlásit, že se vyznačují zvláštní kolo-kabilitou, tedy že v abstraktním systému tvoří syntagmata pouze s jistými lexikálními jednotkami.³⁹ Připomeňme, že celý náš strukturní výklad znaku se odehrává ve dvou různých pro-

³⁷ Možné jsou opravdu všechny rodové hodnoty, tedy i neutrum, cf. *já house vydalo jsem se samo do světa; nechtělo's být, kuře, moudřejší slepice?*

³⁸ Za vulgaritu zvolených příkladů se čtenáři omlouvám: pro jazykový rozbor jsou nicméně právě takové příklady nejprůkaznější. Za obecněčeské tvarosloví se neomlouvám: bez něho by to vůbec nešlo říct.

³⁹ V homérském světě se výrazem *ἠθελοντής* označuje voják, bojovník, čili muž, který se sám přihlásí do jistého nebezpečného individuálního podniku potřebného pro zdar celého vojska (jinak by se losovalo, kdo půjde). Přívlastek *εὐπατρις*, dobře doložený z attické tragédie, je fakticky jediným zdrojem prestiže pro ženu, jejíž postavení bylo v klasických Athénách zcela bezprávné. Charakteristiky *μάκαρ*

středích, v abstraktním systému jazyka a v konkrétních textech. A právě konkrétní text, podléhající zvláštním kulturně-sociálním normám, může aktualizovat séma, jež by nám v abstraktním systému ani nepřišlo na mysl, či naopak potlačit séma, jež v abstraktním systému pokládáme za samozřejmé. České adjektívum *dojná* je v abstraktním systému jistě kolokováno do syntagmatu *dojná kráva*, stejně jistě však přijmeme i představu, že lze vytvořit text, jehož hrdina, naivní muž zneužívaný svým okolím, nakonec prohlédne, že pro mnohé byl jen *dojný vůl*.⁴⁰ K adjektívům prohlašovaným za rodově schodná proto musíme přistupovat s velkou opatrností. Litevské FEM *nėščia* 'těhotná' má k sobě MASC *nėščias* 'plný (něčeho), obtížený (něčím)', stejně jako český muž může být těhotný svým dílem. FEM *pirmadėlė* 'prvorodička' (o lidech i zvířatech, uplatnitelné též atributivně jako "která poprvé rodila") je sémanticky tak široké, že spojuje s prvním porodem nejen matku, ale též potomka, čímž vyvolává v život i MASC *pirmadėlys* "který je z prvního vrhu" (kocourek, býček, hřebeček). Litevština vykazuje mnoho adjektív, jež znamenají "březí" zvláště o jednotlivých druzích domácích zvířat, e.g. *ožkinga* (o koze), *kumelinga* (o klisně), *ėringa* (o ovci, tedy bahnici), *paršinga* (o svini). Slovníkově jsou doloženy jedině ve FEM, přesto bychom měli zůstat otevření pro případnou textovou tvořivost. Vždyť autor této práce slýchal v dětství od svých rodičů *ty máš chutě jak skotnej švec*, čímž může doložit, že české adjektívum *skotná* (o krávě), analogické právě zmíněným příkladům litevským, je schopno užití též v MASC, totiž AN.

Podívejme se nyní na samu lexikální jednotku *pohlaví*. Ta je jazykově navýsost specifická: její překladové ekvivalenty se jazyk od jazyka zásadně liší šíří a strukturou svých sémantických hodnot. Začneme latinským slovem *sexus*, jež následně převzaly jazyky románské i angličtina. Latinské *sexus* (doložené též ve tvaru *secus*, jenž je neutrum, zatímco *sexus* maskulinum) je název pro biologickou, resp. antropologickou skutečnost rozdělení zvířecího a zvláště pak lidského druhu na jedince plodící a rodící, a pouze toto rozdělení. Vyskytuje se buď v syntagmatech *sexus uirilis*, *sexus muliebris* 'pohlaví mužské, pohlaví ženské', nebo jako nadřazená kategorie pro dvojici *mās* 'samec' a *fēmīna* 'samice',⁴¹ cf. *genus humānum et in sexū considerātur: uirīle an muliebre sit* (Cicerō) 'rod lidský lze dělit i podle pohlaví, zda kdo mužského, či ženského jest' (všimněte si zde slova *rod*, jež stojí mimo pohlaví). Slovo *sexus* (*secus*) je hojně doloženo jako charakteristika nejrůznějších skupin lidí, e.g. *liberī uirīlis sexūs* 'dětí mužského pohlaví', *trēs sexūs fēmīnīnī* 'tři [potomci] pohlaví ženského', *iū-uenēs utriusque sexūs* 'mládež obého pohlaví'. Z této charakteristiky lze udělat název pro část obyvatelstva, leč doklady na takové užití jsou vzácné, e.g. *prōmiscuē uirīle et muliebre secus trucīdābant* (Ammiānus) 'vraždili bez rozdílu muže i ženy'. A pokud Plinius Starší píše o pohlaví rostlin a minerálů, jsou to jeho vědecké výklady, čili filosofické spekulace.

Ve staré řečtině žádné slovo odpovídající latinskému *sexus* nebylo. Jistě i Řekové potřebovali podle pohlaví upřesňovat potomky, čeled', obyvatelstvo, leč k tomu užívali velmi obecného slova γένος, 'genos o významech: zrození jako akt i jako okolnosti (zvláště místo původu); zrozenec jako výsledek aktu zrození a zrozenci jako přímé potomstvo jednoho člověka; pokolení odvoditelné od společného prapředka a populace vůbec (včetně významu "ra-

Lze užít jen o živých bytostech, bozích i lidech, zatímco pro věci osobností nenadané, leč s blažeností nějak spojované sloužil derivát μακάριος (s neutrem μακάριον).

⁴⁰ Údiv by mělo vyvolat především to, jak mocně se odvoláváme na sdílenou jazykovou zkušenost, která je zkušeností textovou, takže nám stačí, že si jistý text dokážeme in potentiā představit, aniž požadujeme, aby nám jej kdo předvedl in actū.

⁴¹ Obou výrazů, *mās* i *fēmīna*, lze užít též o lidech, aniž to nese jakýkoliv hanlivý, neřkuli «sexistický» přídech.

sa”)⁴²; rodina, klan, společenská třída i politická strana; souhrn jedinců (i věcí) jakékoliv povahy, kteří všichni (které všechny) vykazují jistý soubor vlastností, a onen soubor vlastností sám co vzor; specifická třída jsouceni i soubor prvků, z nichž jsou všechna jsoucna sestavena (v plurálu τὰ γένη, 'ta 'genē). Za těchto okolností γένος ἀρσενικόν, 'genos arseni'kon (též ἀρρενικόν, arreni'kon) a γένος θηλυκόν, 'genos thēly'kon, jež nejpřesněji překládají latinské *sexus uirilis* a *sexus fēminīnus/muliebris*, představují v řečtině jen dvě specifické významové hodnoty mezi nesčetně jinými hodnotami, v jazykovém systému stejně strukturovanými. V kontextu této sémantické šíře a pestrosti je logické i nenápadné, že řecká gramatika použila syntagmat γένος ἀρσενικόν a γένος θηλυκόν pro označení jmenného rodu (společně s γένος οὐδέτερον, 'genos oyde'teron), což latina převzala jako *genus (māsculīnum, fēminīnum, neutrum)*, moudře ponechávajíc své slovo *sexus* stranou.⁴³

Srovnání obou klasických jazyků ukazuje, že při stejné kulturní vyspělosti lze mít i nemít v jazykovém systému slovo *pohlaví* a že to ani nebrání ani nepřispívá tomu, aby člověk měl na jisté skutečnosti svého světa názor, ba učinil si z nich předmět cíleného přemýšlení. V současných evropských jazycích nalézáme pro pojem pohlaví nejrůzněji motivovaná slova s nejrůznější sémantickou šíří. V jazycích románských i v angličtině žije latinské slovo *sexus* (v příslušné zvukové i ortografické podobě) dál ve svém latinsky úzkém sémantickém rozpětí, tedy 1° co pojmenování dvouhodnotové biologické a především antropologické danosti, 2° co pojmenování skupin podle oné danosti; historicky nikdy víc významů nebylo.⁴⁴ Ve všech těchto jazycích se také pro gramatický rod používá příslušně upraveného latinského slova *genus*, jež zároveň funguje co abstraktní označení druhu věcí, či typu událostí.⁴⁵

V němčině nalézáme slovo *Geschlecht*, jež se svou sémantickou šíří blíží řeckému γένος : vyjadřuje rod, potomstvo, pokolení, rodinu, příjmení, e.g. *ein altes Adelsgeschlecht* 'starobylý šlechtický rod', *das Geschlecht der Hohenzollern* 'rod/potomci Hohenzollernů', *der Fürst blieb ohne Geschlecht* 'kníže zůstal bez potomků', *die kommenden Geschlechter* 'budoucí pokolení', *das menschliche Geschlecht* 'lidské pokolení', *aus Bauerngeschlecht* 'selského původu', *entschuldigen Sie, ich habe das Geschlecht überhört, Herr...* 'promiňte, přeslechl jsem vaše příjmení, pane...'; zatímco však řecké substantívum γένος je v přímém vztahu se slovesem γίγνομαι, 'gignomai' 'rodím se, stávám se [čím]', německé *Geschlecht* souvisí se slovesem *schlagen*, dnes 'sekat, udeřit ostrým předmětem', přesněji s jeho staroněmeckou podobou *slahan* o významu "rozdělovat, rozsekávat [co na části]". Při této sémantické šíři používá němčina – ve shodě s řečtinou – *männliches / weibliches Geschlecht* jak v pojetí antropologickém co "mužské / ženské pohlaví", tak gramatickém co "mužský / ženský rod".

Německé *Geschlecht* ve významu "pohlaví" je záležitost čistě německého vývoje. Jiné germánské jazyky – nizozemské *kunne*, slovo okrajové;⁴⁶ dánské *køn*, norské *kjønn*, slova

⁴² Než slovo *rasa* znehodnotila nacistická ideologie, znamenalo populaci charakterizovanou dvojí homogenitou, genetickou a kulturní, a představovalo užitečný pojem historicko-antropologický.

⁴³ Stejně tak latina převzala *genera uerbī*, cf. n.4.

⁴⁴ Současnou anglickou tvořivost typu *to sex up*, jakož i deriváty typu *sex shop* necháváme stranou.

⁴⁵ Zatímco francouzština při té příležitosti sáhla do latiny po druhé a s plnou poučeností své renesance utvořila podle latinského *genus*, *gener-* nové francouzské slovo *genre*, angličtina použila podobu, jež v ní přežívala z dávného středověku co původní starofrancouzské *gendre* (to v nové francouzštině přežívá pouze v odvozeninách, e.g. *engendra* 'zplodil').

⁴⁶ Běžné nizozemské slovo je *geslacht*, jež odpovídá německému *Geschlecht* v plné šíři jeho významů (včetně gramatického rodu), uchovávajíc navíc i starý význam "porážka dobytka".

centrální a nepříznačková – dokládají pokračování nějakého společného germánského výrazu, o jehož etymologii nechceme spekulovat: znamená vždy “pohlaví”, v nizozemštině pouze to, v severských jazycích navíc ještě “gramatický rod” (ale už nic jiného).

Ve slovanských jazycích nenacházíme nic, co by svědčilo o nějakém původním společném slovanském výrazu pro pohlaví. Staroslověnština tvořivě využívá slova полъ “půl, polovina, polovice”: vedle významů ‘strana’ ‘břeh’, rozuměj “jedna a druhá polovina prostoru”, “levá a pravá polovina řeky” tak dokládá i užití “mužská a ženská polovina lidstva/obyvatelstva”, tedy ‘pohlaví’ co kolektivum. Život Metodějův tak ve XII knize o místě pohanických obětí (na Chersonésu, tedy na Krymu) píše: *ženьsku polu ne dajōšte pristopati kъ n’emu* ‘ženy k němu nemají přístup’. V soudobých jazycích pak nalézáme povětšinou nové terminologické útvary, jež specializovaně označují biologicko-antropologickou skutečnost: ruské пол, ukrajinské стать, polské *pleć* mezi sebou nijak příbuzné nejsou. Ruské пол je zjevnou přejímkou staroslověnského полъ, leč s výlučným významem ‘pohlaví’ (mužská a ženská polovina lidstva): polovině, polovičce, půli říká ruština shodně половина. Ukrajinské стать je motivováno významem “postavení, rozestavení, uzpůsobení [lidského těla]” a funguje ve všech těchto polohách, včetně abstraktních významů ‘(vnější) rysy’ [pozorovaného předmětu], ‘způsob’ [práce]. Polské *pleć*, označující výlučně biologicko-antropologickou kategorii, odpovídá českému ‘plet’ a především upozorňuje, že české *plet’* mělo vedle dosavadního významu “kůže na obličejí” též význam “pohlaví”, nanejvýš kolektivní (dokládá třeba Karolína Světlá). České slovo *pohlaví* je doloženo už ze středověku, a to v sémantické šíři větší než dnes: označuje obecně třídu živých bytostí, které lze snadno rozlišit od jiných dle vzezření, tedy podle evidentních vnějších znaků (příčemž hlavní je *hlava*, od níž je ostatně i to *hlavní* odvozeno). V husitském chorálu se třeba zpívá (přepisujeme moderně) *každý kdož’s pohlaví rytířského*. Zikmund Winter, historik renesančních a raně barokních Čech, se pokoušel ve své beletristické tvorbě obnovit, co důvěrně znal ze svých pramenů, e.g. [*vedl*] *dvě hovádek koňského pohlaví* (rozuměj: dva kusy dobytka a už z dálky bylo jasné, že jde o koně), *ob chvíli přibíhalo nějaké mužské pohlaví na Staroměstský rynek* (rozuměj: někdo přiběhl a bylo jasné, že je to muž). *Že mužské pohlaví* označovalo kolektivně muže, jasně dokládá i bible Kralická (3M 18,22; Řím 1,27). Nynější význam českého slova *pohlaví* je zúžen jen na kategorii antropologicko-biologickou. Fakticky ztratil význam kolektivní: obrat *vyhýbal se ženskému pohlaví* zůstává srozumitelný, leč působí jako silně starobylá stilizace, obraty *krásné/něžné/slabé pohlaví* přežívají jen co příklady dávných literárních klišé;⁴⁷ nově naopak ze zdůrazněného biologického kontextu vzešel význam *pohlaví* co vnější pohlavní ústrojí, zvláště pohlavní úd (místo zastaralého *ohanbí*) a básnická moderna nastupujícího XX století jím označila i pohlavní pud: *pohlaví, sladký a trýznivý průvodce mládím* (Josef Hora). Jako gramatický termín se slovo *pohlaví* nevžilo, i když takové pokusy na počátku XIX století byly; moderní citát [*neuměl pořádně německy a*] *škobrtal i přes pohlaví podstatných jmen* (Antal Stašek) berme jako literární hru.

I baltské jazyky dokládají, že slovo pro pohlaví se v nich ustálilo až v novověku. Litevské *lytis* znamenalo a stále znamená ‘vzhled, vzrůst, postava’, což významově odpovídá ruskému стать, a zároveň ‘pohlaví’, což je dnes význam ukrajinského стать. Zajímavý je přirozený souvýskyt obou významových poloh: *výřiškoji lytis* ‘mužské pohlaví’, *výru lytiēs òrganai* ‘mužské (doslova: mužů) pohlavní orgány’, *gražiōs lytiēs vyras* ‘hezky urostlý muž’ (doslova: muž pěkného vzrůstu).⁴⁸ Navíc znamená *lytis* ‘podoba, vzhled, tvar, for-

⁴⁷ Klišé to byla od samého počátku: v XIX století ony obraty převzala čeština co kalk z němčiny, která je krátce předtím překalkovala z francouzštiny; stejnou cestou se stejné obraty dostly i do ruštiny.

⁴⁸ Věta *nelygū žmoniū lytis* ‘lidé se postavou / pohlavím liší’ je dvojznačná a její interpretace závisí na tom, v jakých textových souvislostech k ní přistupujeme.

ma' v abstraktní filosofické terminologii, v terminologii gramatické pak 'slovní tvar' (obecně jakýkoliv tvar ohebného slova; na počátku národního obrození se slovem *lytis* i přímo označoval jmenný rod, leč to bylo opuštěno ve prospěch slova *giminē* 'rod [lidský i gramatický]'). Lotyština používá pro pohlaví slova *dzimums* (též 'pokolení', jež společně se slovy *dzimta* 'čeleď' a *dzimte* 'rod', oboje co biologické taxonomické jednotky, je výsledkem moderní, národněobrozené intelektuální derivátů slovesa *dzimt* 'narodit se'.

Proč se vůbec rod co gramatická kategorie označuje slovy *mužský* / *ženský*? Ve světle toho, co jsme dosud řekli, vypadá užívané označení opravdu nemístné: jmenný rod se pohlaví netýká, pohlaví je sématická kategorie s velmi omezeným dosahem, hodnoty "muž" :: "žena" zdaleka nejsou jediné, které se v oné kategorii vyskytují. Důvodem je tradice podporovaná jazykovým prostředkem, o kterém jsme dosud nemluvili.

V indoevropských jazycích – a na ně se omezíme – existují jen dvě lingvistické tradice opravdu autochtonní, starořecká a staroindická. Starořeckou převzali Římané a v latinské podobě, již u nich získala, se stala základem evropské lingvistické tradice, z níž vycházejí naše popisy jazyků Evropy i světa; staroindická se skrze buddhismus rozšířila po velké části Asie. Jiné lingvistické tradice srovnatelného stáří na světě nenacházíme: židovská, pracující s hebrejštinou, byla na svém počátku silně ovlivně tradicí řeckou a později žila vždy v sousedství jejího latinského pokračování; islámská, pracující s arabštinou, ani konfuciánská tradice, pracující s čínštinou, nikdy nevytvořily skutečný popis jazyka: omezovaly se na uchování znalosti a výkladu starých textů. Obě lingvistické tradice, řecká i indická, vykazují překvapivé paralelismy v pohledu na jazyk. Tak překvapivé, že si to zaslouží cílený výzkum.⁴⁹

Obě tradice shodně označují rod podstatných (i přídavných) jmen jako *mužský*, *ženský* a «ten, který není ani tak ani tak». Tato označení žijí dosud. Zda rodu «ani tak ani tak» říkáme *neutrum*, což je nejvýstižnější, rod *střední*, nebo *věcný*, není důležité: důležitá je jeho upozaděnost vůči prominentním rodům mužskému a ženskému. Odkud se vzala motivace pro takové pojmenování prominentů? Od deiktických výrazů, kterými v textu vyznačujeme odkazy k předchozím, či následujícím tematickým prvkům. Ano, jde o zájmena, jež nepředstavují zvláštní slovní druh, zato představují zvláštní prostředek textové organizace. Jako lidé se mezi sebou bavíme především o lidech, o mužích i ženách, takže je užitečné mít v jazykovém systému prostředky upřesňující, zda osoba, o které právě teď něco dodávám, je *ten* či *ta*, *on* nebo *ona* z těch, o kterých byla dosud řeč. Indoevropské jazyky dosvědčují od své nejstarší minulosti výskyt deiktických prostředků rozlišujících řeči tematizované bytostí podle pohlaví.⁵⁰ Měly je dokonce dřív, než se v nich vůbec konstituovala kategorie jmenného rodu.⁵¹

⁴⁹ Rozdíl mezi Řeky a Indy byl v tom, že Řekové měli dějepisectví a zajímali se o sebe i o jiné, Indové ne. Co víme o staré Indii, víme od starých Řeků; víme od nich i to, že intelektuální kontakty řecko-indické ve starověku opravdu byly.

⁵⁰ Lze přidat co vedlejší důvod, že staří Indoevropané byli především chovateli, takže se mezi sebou kromě o sobě samých nutně hodně bavili i o svých zvířatech; chovatele zajímá pohlaví jeho zvířete mnohem víc než třeba lovce.

⁵¹ Tím rozhodně nechceme tvrdit, že se deiktické opozice *ten* :: *ta*, *on* :: *ona* z naznačených komunikativních potřeb vytvořit musely. Konstatujme jako zvláštnost indoevropských jazyků, že se v nich takové prostředky vytvořily, zdůrazňující, že odpovídaly jistým potřebám. Nejde o indoevropskou výjimečnost: semitské jazyky si takové prostředky vytvořily též. Nejde ale ani o systémovou nutnost: z evropských jazyků je třeba finština, jazyk ugrofinský, slavná tím, že opozici *ten* :: *ta*, *on* :: *ona* nemá a disponuje pouze deixí k pohlaví indiferentní. To samozřejmě Finům nebrání, aby se domluvili: v míře, jakou konkrétní text, konkrétní sdělovací potřeba snese, použijí oné indiferentní deixe, a hrozí-li nedorozumění, změni strategii, což spočívá zhruba to v tom, že se místo neexistujících **on* :: **ona* používá výrazů jako *chlapec* :: *dívka*.

Ano, proměny kategorie jmenného rodu, jak jsme je výše líčili od latiny směrem k současnosti, nepokrývají celý indoevropský vývoj. Vývoj do fáse, již představuje latina, se dá shrnout takto: Pro počátek musíme postulovat, že bylo sloveso (uerbum finitum), jméno (substantium, adiectium, participium) i příslovce (aduerbium), leč nemůžeme je definovat tak, jak jsme výše prováděli. Substantívum se rozpadalo do dvou lexikálně-sémantických tříd, animáta a inanimáta. Adjektívum (ani participium) se od substantíva formálně ničím nelišilo než tím, že se mohlo chovat i jako animátum i jako inanimátum, podle toho, k jakému substantívu se ve větě vztahovalo. Tvary odvozované od jmen tvořily základ pro to, co se později přehodnotilo do kategorií pádu a čísla: původně mezi těmito polohami rozdíl nebyl;⁵² byl samozřejmě ale významový rozdíl mezi jedním a jiným tvarem jména. Příslušnost k té či oné lexikálně-sémantické třídě předurčovala, jaké tvary, nadané specifickým významem, se budou, či nebudou odvozovat: animáta například tvořila «agentív» a «nesingulár», inanimáta «instrumentál» a «kolektívum». Nezávisle na tomto předdeklinačním systému měla indoevropština deiktické prostředky pro specifické odkazování k bytostem mužským a ženským.⁵³

Stav naznačený v předchozím odstavci charakterizujeme jako fasi flexe derivační. Další fasi byla flexe paradigmatická: derivační možnosti se sjednotily tak, aby jisté «pády» a jistá «čísla» bylo možné odvozovat od všech jmen, animát i inanimát. Znamenalo to především rozšířit derivační potenciál všech jmen právě o ty případy, které jim jejich výchozí lexikálně-sémantická třída neumožňovala. Zároveň se ale mnoho dosavadních derivátů muselo přehodnotit.⁵⁴ Současně s tímto paradigmatickým přehodnocením přišla nová vlna derivátů, jimiž se k animátům vytvářela «abstrakta» a «feminína» co protějšky mužských bytostí: dosud v řečtině vidíme, že ke starému animátu βασιλεύς, *basile'us* 'král' se týmž sufixem vytvářejí dvě odvozená pojmenování, βασιλεία, *basile'ia* 'královská moc/vláda, království' a βασιλεία, *ba'sileia* 'králova žena, královna' (rozdíl je pouze v poloze přízvuku). Tyto deriváty se tvořily zcela novou sadou sufixů (takzvaná ā-deklinace) a tvořily se nejen od substantív, ale i od adjektív.⁵⁵

Stará indiština se starou řečtinou jsou nejstarší indoevropské jazyky, jež touto paradigmatickou proměnou prošly, a procházely jí velmi obdobně. Shodně přitom použily starého svého deiktického prostředku, jenž odedávna odkazoval k ženským bytostem, jako prostředek deixe k novým derivátům, ať už šlo o «feminína», tedy názvy ženských protějšků, či «abstrakta». Právě masivní nástup příznakových abstrakt deikticky ztotožněných s feminíny způsobil, že se stará, původní animáta začala vnímat jako maskulína (pokud nebyla «přirozeně» feminíny už předtím): od dvojic dosud jen deikticky rozlišených, e. g. ó θεός, *ho the'os* "bůh-ten" :: ή θεός, *hē the'os* "bůh-ta", se přešlo k dvojicím rozlišovaným deikticky i formálně, cf. ó θεός, *ho the'os* '[ten] bůh' :: ή θεά, *hē theā* '[ta] bohyně'. Stará inanimáta zůstala stranou co případ «ani tak ani tak», čili neutrum. Proces morfologické obměny substantív zdaleka nebyl soustavný, mnohá substantíva si žádné deriváty neutvořila, zůstávající i nadále ve stavu jakoby předparadigmaticém, cf. ó ἔλαφος, *ho 'elaphos* 'jelen-ten' :: ή ἔλαφος,

⁵² Tento stav je dost dobře doložen v chetitštině, nejstarobylejším indoevropském jazyce, kde u substantíva lze ve větě rozlišovat buď «pády», nebo «čísla», ne však oboje zároveň.

⁵³ Měla je i chetitština, jazyk s deklinací z našeho pohledu silně atypickou.

⁵⁴ Pro animáta se například vytvořil nový, skutečný «plurál», který vedle čísla vyjadřoval i pády, a k tomuto plurálu se připodobnilo kolektívum inanimát. Starý «nesingulár» animát zůstal opuštěný a buď zcela zanikl, nebo se přehodnotil do duálu, číselného sématu, jež pádové rozdíly připouští jen velmi omezeně.

⁵⁵ Chetitština, která do fáse paradigmatické flexe nikdy nepostoupila, nezná ani tento derivační prostředek, nemá ā-deklinaci.

hē 'elaphos 'jelen-ta' → 'laň', nicméně i substantíva formálně neproměněná pocítla systémovou změnu: nový derivační prostředek obohatil též adjektíva a ta začala zvláštním tvarem podporovat maskulinní či femininní deixi, cf. ὁ νέος ἔλαφος, *ho 'neos 'elaphos* 'mladý jelen-ten' :: ἡ νέα ἔλαφος, *hē 'nea 'elaphos* 'mladá jelen-ta' → 'mladá laň'; obdobný rozdíl začala při kongruenci vyjadřovat též participia. Adjektíva a participia systematicky obohacena o ā-kmeny se přitom neomezovala jen na podporu deixe v nyní třech hodnotách ("ten" :: "ta" :: "ani ten ani ta"), ale sama svou kongruencí signalizovala potenciální deiktické rozdíly i v případech, kdy aktuálně k žádné deixi nedocházelo. A právě z takovéto systémově nutné a formálně vyjadřované kongruence, deikticky relevantní, leč na aktuální deixi nezávislé, se při přechodu od fáse derivační k fazi paradigmatické flexe konstituovala – vedle kategorie pádu a čísla – též kategorie rodu.

O hodně výše, hned co jsme předvedli rozdílné strukturace kategorie rodu v různých indoevropských jazycích, jsme kategoricky prohlásili, že přirozený rod neexistuje. Synchronně (staticky) v oněch jazycích opravdu neexistuje: místo toho tam existují pravidla, jak se nově utvářeným substantívům dodává hodnota rodu, protože nějakou hodnotu jako substantíva mít musí. V nejstarších vrstvách řeckého i indického lexika (v malé míře to platí též pro latinu) lze nalézt historicko-vývojové, tedy diachronní (dynamické) důvody pro přiřazení rodové hodnoty tomu kterému jménu. Je to velmi jemná filologická práce dávající velmi hubený vý-
těžek.

Stará řečtina i indiština přehodnotily deixi, původně omezenou na odkazy ke jménům živých bytostí (lidských i božských, jen nepatrně též zvířecích), na formální zařazení obecně jakéhokoliv substantíva. Ponechaly názvy motivované původním odkazováním k bytostem mužským a ženským, leč začaly s celým systémem zacházet zásadně jinak. V latině, češtině, němčině, francouzštině vidíme prakticky stejný stav. Mohlo by se nám zdát, že je tomu tak všude. Není. Na severu Evropy se konstituoval okruh jazyků mezi sebou ne nutně příbuzných a s různě strukturovanou kategorií rodu, případně i zcela bez ní, které rozlišují deixi k živým bytostem (lidským, či k lidem připodobněným) a deixi k ostatním substantívům. Vezměme litevštinu a lotyštinu, jediné dva živé baltské jazyky, vzájemně nejbližší příbuzné a tisícileté sousedy. Zatímco v litevštině budu – úplně stejně jako v češtině – stejným deiktickým výrazem *on/ona* odkazovat k člověku i věci, cf. lit. *kur sesuō?* — *aš jōs nesu mātēs* 'kde je sestra? — neviděl jsem ji' & *kur knygà?* — *aš jōs nesu mātēs* 'kde je kniha? — neviděl jsem ji' (k sestře i knize odkazuju stejným výrazem *jōs*), musím v lotyštině zvolit pokaždé jiný deiktický prostředek, cf. *kur māsa?* — *es viņu neesmu redzējis* vs. *kur grāmata?* — *es to neesmu redzējis*: k sestře odkazuju výrazem *viņu* (A.SG FEM) ke knize výrazem *to* (A.SG FEM). Jako litevština se chová němčina, jako lotyštinu zase dánština, příbuzné a sousední jazyky germánské. Rozlišení životné a obecné deixe představuje v jazycích, jejichž systém to vyžaduje, rafinovaný textový prostředek: ne vždy a ne ke každé bytosti se odkazuje životně, volba mezi jedním a druhým výrazem odstiňuje jemné hodnotové postoje.

Viděli jsme již sdostatek složitost a sílu jazykového systému, provázanost i nezávislost jeho prostředků, tisíciletou kontinuitu jazykového vývoje. Snad je nyní též sdostatek vidět opovržlivost i marnost voluntaristických požadavků na změnu jazyka a řečového chování ve jménu genderové vyváženosti — třeba tak, že místo *Berlíňan* budeme říkat *Berlíňan/Berlíňanka*, zkráceně *Berlíňan/ka* se dvěma přízvuky /'berlíňan'ka/ (místo jednoho /'berlíňanka/, jak má slovo *Berlíňanka*). Žel děje se tak. Proč se někteří o takové zásahy pokoušejí? Protože propadli světovému názoru, který si říká jazykový relativismus. Onen světónázor (*Weltanschauung*) je ve skutečnosti jazykový absolutismus, který tvrdí, že jazyk způsobuje, že svět vnímáme skrze něj a pouze tak jak on nám jej podává, čímž nás fatálně předurčuje k tomu, abychom svět chápali nějak a zároveň nebyli schopni pochopit jinak. Absolutistický jazykový re-

lativismus je nehorázná urážka lidského rozumu. Ano, myslíme skrze jazyk, ale právě že skrze: výsledná myšlenka je už text, text jako dílo a sdělení předkládané k interpretaci druhým. Jazyk je jistou strukturací světa, ale jeho strukturace je právě jen souborem pohledů na svět (*Weltansichten*), nikoliv žalářem rozumu:⁵⁶ rozlišuje-li Čech dvě slovesa, *jde* a *jede*, tam, kde Slovák vystačí s jediným, *ide*, neznamená to, že Slovák je fatálně neschopen nahlédnout rozdíl mezi přesunem pěšky, či ve voze; je-li to pro něho důležité, upřesní, že *ide pešo* nebo *autom, vlakom*, případně *na kole* (což Čech, je-li to pro něho důležité, udělá též: *nejedu autem, jdu pěšky*). Jazykový voluntarismus jde ještě dál: pokud jazyk determinuje naše myšlení, pak stačí jazyk změnit, abychom začali myslet jinak. Sancta Simplicitas, oṛā prō nōbis!

⁵⁶ Symbolickým odkazem tohoto jazykového absolutismu je tzv. Whorfova hypotéza o jazykovém relativismu a jazykovém determinismu. Benjamin Lee Whorf (1897–1941) byl americký inženýr chemie, kterému učaroval indiánský jazyk hopi (hopijština). Whorf při studiu hopijštiny dospěl k závěru, že tento jazyk nemá žádný prostředek k rozlišení času (pozdější popisy hopijštiny ho usvědčily z omylu). Z toho vyvodil, že indiáni Hopijci nemají pojem času a žijí ve zcela jiném vesmíru než «standardní průměrný Evropan» [sic!]. Škoda, že Whorf nerefletoval, že své poznatky čerpal od jediného informátora, který mu vše o hopijštině ochotně vykládal anglicky...

AUTOREFERENCE

- Hoskovec, Tomáš. 2008. "Od významu v jazyce ke smyslu v textu. O dobrodružství strukturalistické cesty". *Slovo a slovesnost* LXIX/2008 (1–2), 110–130. Ústav pro jazyk český, Praha.
- . 2010a. "Celostní filologie jako program (na příkladu baltistiky)". *Časopis pro moderní filologii* XCII/2010 (1–2), 10–17. Ústav pro jazyk český, Praha.
- . 2010b. "Věta a výpověď ve znakovém pojetí jazyka" In *Karlík a továrna na lingvistiku*. Prof. Petru Karlíkovi k šedesátým narozeninám (ediderunt Aleš Bičan et alii), pp. 190–199. Masarykova universita, Brno.
- . 2012. "Poetika a filologie". In *Poetický Cíkháj v Brně 2010* (edidit Adam Veřmiřovský), pp. 13–27. Tribun EU, Brno.
-

ZÁKLADNÍ INDOEVROPEISTICKÁ BIBLIOGRAFIE K JMENNÉMU RODU

PODÁNÍ U STARÝCH GRAMATIKŮ

Pāṇini (V/IV a.C.n.). Dionýsios Thrák (≈ 170–90 a.C.n.) : *Techné grammatiké* ; Apollónios Dyskolos (II a.D.) : *Peri syntaxeós*. Aelius Donatus (IV a.D.) : *Ars minor, Ars maior* ; Priscianus (VI a.D.) : *Institutio de arte grammatica* ; Isidorus Hispalensis (VII a.D.) : *Etymologiae*.

REFLEXE STARÝCH GRAMATIKŮ

- Renou, Louis. 1928. *Les maîtres de la philologie védique*. Paul Geuthner, Paris.
- Baratin, Marc & Françoise Desbordes. 1981. *L'analyse linguistique dans l'antiquité classique*. 1. *Les théories*. Klincksieck, Paris.
- Baratin, Marc. 1989. *La naissance de la syntaxe à Rome*. Les éditions de minuit, Paris.

POČÁTKY NOVODOBÉ REFLEXE JMENNÉHO RODU...

- Brugmann, Karl. 1889. "Das Nominalgeschlecht in den indogermanischen Sprachen". *Internationale Zeitschrift für allgemeine Sprachwissenschaft* [Techmers Zeitschrift] IV, 100–109.
- Brugmann, Karl. 1891. "Zur Frage der Entstehung des grammatischen Geschlechtes". *Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur* [Herman Pauls und Wilhelm Braunes Beiträge] IV, 100–109.
- Ernout, Alfred. 1905. "Remarques sur l'expression du genre féminin en latin". In *Mélanges de linguistique offerts à M. Ferdinand de Saussure*, 209–222. Honoré Champion, Paris.
- Hoogvliet, J.M. 1913. *Die sogenannten Geschlechter im Indo-germanischen und im Latein nach wissenschaftlicher Methode beschrieben*. den Haag.
- Meillet, Antoine. 1921. *Linguistique historique et linguistique générale* ["Le genre grammatical et l'élimination de la flexion" (1919), "La catégorie du genre et les conceptions indo-européennes" (1921)]. Slatkin, Genève — Champion, Paris.
- Vendryes, Joseph. 1923. *Le langage* [Partie 1ère, Chapitre 2]. Albin Michel, Paris.
- Meillet, Antoine. 1936. *Linguistique historique et linguistique générale II* ["Le genre féminin dans les langues indo-européennes" (par Antoine Meillet et Marcel Mauss, 1923)]. Slatkin, Genève — Champion, Paris.

... A JEJÍ ZAPRACOVÁNÍ DO REFERENČNÍCH INDOEVROPSKÝCH GRAMATIK

- Brugmann, Karl & Berthold Delbrück. 1897–1916. *Grundriß der Vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen I–IV*. Karl Trübner, Straßburg.
- Meillet, Antoine & Joseph Vendryes. 1924. ²1948. *Traité de grammaire comparée des langues classiques*. Honoré Champion, Paris.

MONOGRAFIE NA TĚŽE DOBOVÉ (I METODOLOGICKÉ) ÚROVNI

- Lohmann, Johannes, 1932. *Genus und sexus : eine morphologische Studie zum Ursprung der indogermanischen nominalen Genus-Unterscheidung*. Göttingen.

CESTY K MODERNÍMU POJÍMÁNÍ HISTORICKÉ MORFOLOGIE...

- Benveniste, Émile. 1935. *Origines de la formation des noms en indo-européen*. Adrien Maisonneuve, Paris.
- Benveniste, Émile. 1948. *Noms d'agent et noms d'action en indo-européen*. Adrien Maisonneuve, Paris.
- Hjelmslev, Louis. 1956. "Animé et inanimé, personnel et non-personnel". In *Travaux de l'Institut de linguistique de Paris* 1, 220–258. Paris. — Reimpresum in Louis Hjelmslev: *Essais linguistiques*, Travaux du Cercle linguistique de Copenhague XII/1959. København.
- Fodor, István. 1959. "The origin of grammatical gender" (1, 2). *Lingua* VIII, 1–41, 186–214.
- Kurzová, Helena. 1993. *From Indo-European to Latin*. The evolution of a morphosyntactic type. John Benjamins, Amsterdam – Philadelphia.

... A POKUS O JEJICH ZAPRACOVÁNÍ

- Beekes, R.S.P. 1995. *Comparative Indo-European Linguistics*. John Benjamins, Amsterdam – Philadelphia.

SOUČASNÝ VÝZKUM PŘÍZNAKOVÉHO RODU

- Shields, Kenneth. 1977. "Some new observations concerning the origin of the Indo-European feminine gender". *Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung* XCI, 56–71.
- Tichy, Eva. 1993. "Kollektiva, Genus und relative Chronologie im Indogermanischen". *Historische Sprachforschung* CVI, 1–19.
- Shields, Kenneth. 1995. "The origin of the Indo-European feminine gender". *Indogermanische Forschungen* C, 101–108.
- Ledo-Lemos, Francisco José. 2000. *Femininum genus*. A study on the origins of the Indo-European feminine grammatical Gender. Lincom, München.